ANEKANT JOURNAL OF

HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

A peer reviewed, refereed international online and print bi-annual research journal Publish in February and August

Editor

Principal Dr. Chandrashekhar V. Murumkar

Managing Editor

Dr. Sachin N. Gadekar

Executive Editor

Dr. Arun S. Magar

Co-Editors

Krushna V. Kulkarni

Vinayak Lashkar

Volume-1, Issue-2 **August 2018**

RNI TC No: MAHMUL03635

AES'Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune-413102

ANEKANT JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Anekant is a blind reviewed and peer viewed, refereed international online and print bi-annual academic research journal designed to publish research articles, analytical models, empirical research, case studies, conceptual frameworks, and book reviews on various issues in humanities and social sciences. The purpose of the journal is to provide a platform for scholars and encourage original research as well as fresh insights into the interdisciplinary studies in humanities and social sciences. However, special issues devoted to important topics will be published occasionally.

Editor: Dr. Chandrashekhar V. Murumkar

Publisher: Principal Dr. Chandrashekhar V. Murumkar, Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, Maharashtra, India-413102

Printed at: Anekant Society Press
Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, Maharashtra. India.-413102

Authors are invited to submit their papers through E-mail-**humanitics@tccollege.org/** humanitics@gmail.com. Authors should follow the publication guidelines and ethics (**see the website for details**)

Website: - www.humanitics.org /Tel.-(02112) 222728, Fax: (02112) 222728

Subscriptions :

PERIOD	ASIAN COUNTRIES (INDIVIDUALS)	ASIAN COUNTRIES (INSTITUTIONS)	REST OF THE WORLD (INDIVIDUALS)	REST OF THE WORLD (INSTITUTIONS)
One Year	Rs. 500/-	Rs. 1,000/-	$ 40	$ 70
Three Year	Rs. 1,000/-	Rs. 2,000/-	$ 80	$ 125
Five Year	Rs. 3,000/-	Rs. 4,000/-	$ 150	$ 300
Ten Year	Rs. 5,000/-	Rs. 8,000/-	$ 500	$ 600

- **The views expressed in this journal are those of the authors and the editorial board may not necessarily agree with them.**

Editorial Board

Chief Editor: **Principal Dr. Chandrashekhar V. Murumkar**

Principal, AES' Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce,
Baramati, Dist.-Pune, MS. India
Phone: +919822450205
Email- principal@humanitics.org/ principal@tccollege.org

Managing Editor: **Dr. Sachin N. Gadekar**
Vice Principal and Assistant Professor of English
Tuljaram Chaturchand College, Baramati, Pune, MS. India
Phone: +919822450205
Email- sngadekar@humanitics.org/sngadekar@tccollege.org

Executive Editor: **Dr. Arun S. Magar**
Assistant Professor of Geography
Tuljaram Chaturchand College, Baramati, Pune, MS. India
Phone: +919881989209
Email: asmagar@humanitics.org/asmagar@tccollege.org

Co- Editors:

1) Krushna V. Kulkarni
Assistant Professor of Economics
Tuljaram Chaturchand College
Baramati, Pune, MS. India
Phone: +918788933159
Email-kvkulkarni@humanitics.org
kvkulkarni@tccollege.org

2) Vinayak Lashkar
Assistant Professor of Sociology
Tuljaram Chaturchand College
Baramati, Pune, MS. India
Phone: +918806806362
Email: vslashkar@tccollege.org
vslashkar@humanitics.org/

Members of the Editorial Boards:

Dr. Sandeep S. Tardalkar
Dr. Samadhan Patil
Mr. Sushil Deshmukh
Mr. Jayendra Rane
Dr. Ramraja Mote
Dr. Pradeep Sarvade
Dr. Rajendra Salalkar
Dr. Hanumant V. Phatak
Mr. Pushkar Ekbote
Mr. Amar Kulkarni
Dr. Janardhan Pawar

Advisory Board:

Dr. Pankaj Kumar (Delhi University)
Dr. T. Sampat Kumar (Coimbtore, TN)
Dr. Mangesh Kulkarni (SP Pune Uni.)
Dr. Pradeep Shinde (JNU, ND)
Dr. Lala Ishwari Prasad Ray (CAU, Imphal)
Prof. Dr. Norbert Koubek (Germany)
Dr. G. R. Krishnamurthy (Mangalore)
Dr. Praveen Saptarshi (VF Salisbury University, US)
Dr. Sunil Babu (Delhi University)
Dr. Niranjan R. (VSKU, Ballari)

Particulars about Journal

ANEKANT JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

A peer reviewed, refereed international online and print bi-annual research journal publish in
February and August

RNI TC No	**:** MAHMUL03635
Place of Publication	**:** Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, MS.
Periodicity of Publication	**:** Half Yearly (February and August)
Publisher's Name and Add.	**:** Principal Dr. Chandrashekhar V. Murumkar Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, Maharashtra, India-413102
Nationality	**:** Indian
Printer's Name, Address and Nationality	**:** Dr. Chandrashekhar V. Murumkar AES' Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, Maharashtra, India-413102, Indian
Name of the Printing Press and Address	: Anekant Society Press In the campus of Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, Maharashtra, India-413102
Editor's Name and Address	**:** Principal Dr. Chandrashekhar V. Murumkar AES' Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, Maharashtra, India-413102
Name and Address of Individuals Who own the Journal	**:** Principal AES' Tuljaram Chaturchand College of Arts Science and Commerce, Baramati, Pune, MS.

Inquiries should be directed to either of following addresses:

Dr. Arun S. Magar
Email: arun_magar007@yahoo.co.in/Mob.:-7385575680
Krushna V. Kulkarni **3) Vinayak Lashkar**
Email-krushnakulkarni@hotmail.com/Mob-8788933638/Email-vinayak.lashkar@gmail.com/Mob-8806806362

For Advertisement: Please contact the publisher Principal Dr. Chandrashekhar V. Murumkar AES' Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune (MS)413102

Anekant Journal of Humanities and Social Sciences, August 2018

Contents

From the Editor's Desk 7

1. Water Resource Management in Satara District: A Geographical Perspective 8
Vijay H. Madane

2. Films- From big screen to small screen 19
Jayendra Prabhakar Rane and Mr. Ranjeet Vijay Pandit

3. Portrayal of Dalits and Exaggerating Ritualism in Munshi Premchand's *The Shroud* 34
Sarvesh Sitaram Gosavi

4. Scenario of NPA in India 47
Dr. Mohit R. Raut

5. मावची समाज आणि मावची बोली 52
डॉ. विजय केसकर

6. डॉ. नरेंद्र दाभोलकरांच्या साहित्यातील वैज्ञानिक दृष्टिकोन 57
डॉ. सीमा नाईक-गोसावी

7. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राष्ट्रीय सुरक्षा व परराष्ट्रीय धोरणविषयक विचार
रामकिषन आवाड 66

8. बारामती नगरपरिषदेच्या माध्यमातून अस्पृशोद्धार
77

सुनिल सुखदेव लोखंडे

9. गुप्त कालखंड सुवर्णयुग : एक भ्रम 80
कानडे एस. बी.

10. मोगल कालखंडातील सहिष्णू राज्यकर्ते (इ.स.1526 – इ.स.1857) 88
मोहिते दिंगबर तुळषीदास

11. पार आणि शिवार लेखामधील 'दाजी' एक अनुबंध 95
चंद्रशेखर भारती

Notes on Contributors 102

From the Editor's Desk

Research and publications are the core purposes of higher education along with teaching-learning and extension. With this holistic view AES'Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati has started a peer reviewed international research journal entitled *Anekant Journal of Humanities and Social Sciences* in December 2017. It publishes original research papers, review articles, book reviews etc. from humanities and social sciences. The prime purpose of the journal is to provide an intellectual platform to the research scholars and proliferate knowledge in the society. We would like to invite you to contribute a research paper for publication in this journal and encourage this educational activity.

The **Vol. I, Issue II**, of this *Anekant Journal of Humanities and Social Sciences* have been contributed by scholars from different areas on issues of current significance including water resource management, films, NPA, Indian security and foreign policies, the issue of untouchables, history and English Marathi literature etc.

Running a journal is not the easiest task. For support and encouragement, I must thank to Hon. Shri. Arhatdas Shah-Saraf, President, Hon. Shri. Jawahar Shah-Wagholikar, Secretary, and all dignified members of AES' Management Council, and faculties who have come together to see this new issue. I do earnestly hope that *Anekant* journal will continue to have the support and see more decades of existence.

Principal Dr. Chandrashekhar Murumkar

Chief Editor

WATER RESOURCE MANAGEMENT IN SATRA DISRTICT: A GEOGRAPHICAL PERSPECTIVE

Vijay H. Madane
Assistant Professor, Department of Geography,
T.C.College, Baramati, Dist. – Pune
(Maharashtra, India.)-413102
Email: vijumadane2014@gmail.com

ABSTRACT:

Water Resource Management is most important for fulfilling needs of therapidlygrowing population. On the other hand quantity of water has been decreasing.Water Resource Management is one of the solutions to the water scarcity problem.Water Resource Management is a method catching and holding rainwater at place, where it falls and making optimum use of water.Fromlastfew years state is facing scarcity of water due to uneven rainfall accompanied by mismanagement of water. The severityof problem is increasing day by day. It is a challenging task to supply water for the vast population along with agricultureand industrial area. We can deal with the problem of security only with vision and planning and proper management ofwater.In this paper an emphasis is given on the management of water especiallyinSataraDistrictdrought prone area in Maharashtra.

KEYWORDS: Drought, Uneven Rainfall, Flood, Irrigation, Management.

Now a day, Water Resource Management is most important for growing needs from domestic use, irrigation and industrial sector. Today the population is growing rapidly and on the other hand quantity of water has been decreasing.Water Resource Management is one of the solutions to the water scarcity problem.Water Resource Management is a method catching and holding rain at place, where it falls and making optimum use of water. Water is the fundamental need of every living creature. It is a valuable national recourse so maximumutilization of available water resources and theirconservation is immensely important. The demand andsupply of water has to be taken into consideration forwater management. Rain is the primary source of water.Rain water is available from rivers, canals, tanks besidesunderground resources like wells and bore-wells.97 percent water is present in oceans while 2percent water isin ice-bergs and only 1percent water is available for livingbeings. Among this 1percent of water 70 percent water is utilized forfarming 25percent for industries and 5percent for household.India has 4percent of total water available in the worldand about 17percent population of the world resides in India.Approximately 113000 cubic k.m. of water is availablethrough rain water and snow-fall from which 72000 cubick.m. Water is evaporated.

ORIGIN OF THE RESEARCH PROBLEM:

In recent years, it seems that the pattern ofMonsoon is changing. There is a radical change in thepattern of arrival of

monsoon and its journey across thenorthernregion.Formlast few years state is facing scarcity of water due to uneven rainfall accompanied by mismanagement of water. The severityof problem is increasing day by day. It is a challenging task to supply water for the vast population along with agricultureand industrial area. We can deal with the problem of security only with vision and planning and proper management ofwater.In this paper an emphasis is given on the management of water especially inSatara District drought prone area in Maharashtra.

OBJECTIVES:

1) To study the management of water in the lightof uneven distribution of rainfall.

2) To identify the importance of water resources.

STUDY AREA:

The Satara district is situated in west part in Maharashtra state. This district consists eleven tahsils covering 1739 villages. The total area extent is of 10,480 sq. km. extending from 17°05' to 18°11' north latitudes and 73°33' to 74°54' east longitudes. This district is confined by Pune district to north, Solapur district to east, Sangli district to south andRatanagiri district and Raigad districts to west (Fig.1). It has very short boundary of Raigad district to the northwest. Although the boundaries are mainly administrative line along with several lines this considered with physical features.Satara district has typical landscapes due to variations in relief, climate and vegetation. The variation of relief ranges from the pinnacles and high plateau of the main Sahyadri range having

heights over 1200 meters above mean sea level to the subdued basin of Nira river with an average height of about 600 meters above mean sea level. The climate ranges from the rainiest in the Mahabaleshwar region which has an average annual rainfall of over 6000 mm to the driest in Man, Phaltan, Khandala and Khatavtahsils where the average annual rainfall is about 500 mm. Satara is predominately a rural district of the 23 inhabited places in the district, 1739 are villages and 15 towns including in theSatara district.

Fig.-1.

DATA AND METHODOLOGY:

The present work is exclusively based on secondary data. Such data is collected from District Reports, Statistical Abstracts

and District Gazetteers for the year 2008-2014. The data wascollected from official web-site of Pune VedhshalatheInformation published in Newspapers and Magazines wasalso obtained along with certain books. Besides this, some other published and unpublished records are also used for the collection from differentgovernment offices like district statistical department and tahsil level offices.

RAINFALL:

The climate of the district is on the whole is agreeable. The winter season is from December to about the middle of February followed by summer season which last up to May. June to September is the south-west monsoon season, whereas October and November constitute the post-monsoon season. The mean minimum temperature is 14.40℃ and mean maximum temperature is 36.8 ℃ at Satara town in the district.

The rainfall analysis for the period 1901 to 2005 revels that the normal annual rainfall over the district varies from 473 to about 6209 mm. In the eastern part of the district around Mhasawad (Man Tahsil) and PhaltanTahsil it is minimum and increases toward the west and reaches maximum around Mahabaleshwar. However, probability of occurrence of normal rainfall is maximum (50 to 55percent) in the south eastern part around Man, Vaduj, PusesavaliandKarad. While the probability of receiving excess rainfall (i.e. 25 percent or more) varies from 9percent to 30percent. It is minimum around Mhaswad (9percent) and maximum aroundPusesavali (30percent). The study also reveals that entire

north eastern and south western part of district comprising almost entire Khandala, Phaltan, Khatav, Man Tahsils and part of Koregaon and KaradTahsils which experienced drought for more than 20percent of the years can be categorized as “drought area”. The average rainfall data for the period (2008-2014) are represented table-1

No.	Taluka	Avg. Rainfall (As per IMD)	2008 Actual Rainfall	2009 Actual Rainfall	2010 Actual Rainfall	2011 Actual Rainfall	2012 Actual Rainfall	2013 Actual Rainfall	2014 Actual Rainfall
1	Satara	908.8	722.5	909.1	1011.2	777.6	686.0	1182.8	1034.2
2	Jawli	1603.0	1502.0	1448.1	1530.1	1737.2	1258.8	1787.0	1638.2
3	Koregaon	642.6	537.4	761.1	904.2	497.4	360.6	596.0	470.1
4	Karad	632.1	807.9	731.0	872.8	593.6	550.6	569.5	663.1
5	Patan	1733.0	1251.0	1179.1	1511.2	1804.6	1574.4	1510.3	1525.5
6	Phaltan	382.0	339.0	835.0	1028.4	342.2	267.1	469.0	300.7
7	Man	442.8	433.1	787.0	761.5	225.8	269.0	407.2	383.2
8	Khatav	415.0	374.2	879.7	814.6	373.1	273.4	574.9	552.2
9	Wai	710.3	797.0	905.2	1029.0	873.2	650.1	881.4	674.0
10	Mahableshwar	2223.0	5660.4	4203.0	4244.0	6456.8	3908.7	3812.0	5650.9
11	Khandala	416.0	439.8	562.8	662.3	733.8	451.0	633.2	485.7
	District Average	918.9	1169.5	1200.1	1306.3	1283.2	931.8	1129.4	1216.2

Table-1: Water Resource Available InSatara District (Rainfall) Annual Rainfall in Satara District (2008-2014)

(Source: Website: Satara.nic.in)

The monsoon period starts in the month of June with the maximum precipitation in Julyand August.

*Average rainfall of Satara District is 918.8 mm although there are large differences in theamount of precipitation over various parts of the district.

*The Sahyadri hill ranges -chiefly in Mahabaleshwartahsil -in the western extremity receivemore than 6000 mm. Patan and Jawalitahsils also have rainfall in excess of 2000 mm.

*Moving eastwards the rainfall amount drops to less than 900 mm in the tahsils ofKoregaon, Karad, Satara and less than 600 mm in the tahsils of Man, Khatav, PhaltanandKhandala

Table-2: Water Resource Available InSatara District (River)

No.	Name of the Dam	Storage capacity inThousand Cubic Meters	Name ofthe River	Taluka
1	Koyna	2797400	Koyna	Patan
2	Dhom	79400	Krushna	Karad
3	Kanher	65180	Venna	Satara
4	Mahu Hatgeghr	6623	Kudali	Wai
5	Tarli	2072	Tarli	Karad
6	Veer	266 mil.m3	Nira	Khandala
7	Urmodi	1283	Urmodi	Satara
8	Wang Marathwadi	Ongoing Project	Wang	Patan

(Source: Website: Satara.nic.in)

WATER RESOURCE MANAGEMENT:

Water shortagesare getting worse as surface water source are not utilizedcarefullyand as aquifers are depleted. Water conservation is the most effective means of increasing fresh water supply.Rational use of water resource by reduced use, recycling, reuse in activities like irrigation, industrial processes and domestic use can be easily implemented.

WATER CONSERVATION MEASURES:

*Retention of rainwater from surface through construction of reservoirs, tanks.

* For ground water recharge, construction of check dams, percolation tanks etc.

* For agriculture water management use of liftirrigation, drip and sprinklers for irrigation.

*Reclining of waste water after proper treatment, rainwater harvesting, conservation of natural

*Wetlands, recharging ground water, watershed management, reduction in water pollution.

RECOMMENDATIONS:

The rivers in Maharashtra are becoming more andmore dull and polluted day by day. The rivers are rapidlydying because of the pollution, the vast wood cutting, and thedissertation of earth and too much withdrawal of sand from them. In cities it is seen that the canals and small rivers andlakes are intentionally and intensively damaged. The banks of the rivers are severly damaged. At the fountain rivers are pure and unpolluted butas they flow towards cities they become a major cause of diseases like colera, etc. the bio-pulluted garbage occurs in the rivers KrushnaandKoainanearkaradlives of Indian people are becoming narrow and rapidly dying from last 500 to 600 years. In 2050, it is predicted that 8percent to 10percent water saturation will be lessened and upto 500 billion cubic meter of water will be under scarcity.

1) Indian scientists should study deeply the existence of rivers generated in mountain.

2) Govt. should take steps for conservation of rivers; it will help to control floods these rivers are so important because they can produce 1 lakh kilo watt of electricity by whichsome states of the country would be enlightened.

3) Rain water is to be stored in such way so that underground water level can increase and rate ofevaporation can be minimized.

4) Prohibiting cluster of wells in one area as well as deep digging of wells

5) Water pollution has to be minimized by preventing mixing of drainage water in thehouseholdsand chemicals and other effluents in the water.

6) Join river project should be introduced by the central govt. of India.

7) Small irrigation schemes are very much advantages because it save the money and time ofconstruction.

8) The proper planning of watershed managementis nee deed, prohibition of water flow, itspercolation should be done for saving water.

9) Number of methods should be applying forconservation of water, like Tube well recharge, Nalabunding, Construction of dams.

10) In addition to the development of water resourcesawareness among society shouldbe created.

CONCLUSIONS:-

One of the biggest concerns for our water-based resources in the future is the sustainability of the current and even future water resource allocationaswater becomes scarcer, the importance of how it is managed grows vastly. Finding a balance between what is needed by humans and what is needed in the environment is an important step in the sustainability of water resources. Attempts to create sustainable freshwater systems have been seen on a national level in countries such as India and such commitment to the environment could set a model for the rest of the world.

The field of water resources management will have to continue to adapt to the current and future issues facing the allocation of water. With the growing uncertainties of global climate change and the long term impacts of management actions, the decision-making will be even more difficult. It is likely that ongoing climate change will lead to situations that have not been encountered. As a result, new management strategies will have to be implemented in order to avoid setbacks in the allocation of water resources.

REFERENCES:

1. USGS - Earth's water distribution
2. Fry, Carolyn The Impact of Climate Change: The World's Greatest Challenge in the Twenty-first Century 2008, New Holland Publishers Ltd
3. Grafton, Q. R., and Hussey, K. (2011). Water Resources. New York: Cambridge University Press.
4. Molden, D. (Ed). *Water for food, Water for life is A Comprehensive Assessment of Water Management in Agriculture.*Earthscan/IWMI, 2007.
5. The World Bank, 2006 *"Reengaging in Agricultural Water Management: Challenges and Options". pp. 4–5. Retrieved 2011-10-30.*
6. Chartres, C. and Varma, S. *Out of water. From Abundance to Scarcity and How to Solve the World's Water Problems* FT Press (USA), 2010
7. *"GES knowledgebase". Global Economic Symposium. Retrieved 2016-02-16.*
8. *Howard, K.W.F (2003). Intensive Use of Groundwater:: Challenges and Opportunities. A.A. Balkema Publishers.*
9. *Mund, Jan-Peter. "Capacities for Megacities coping with water scarcity" (PDF). UN-Water Decade Programme on Capacity Development. Retrieved 2014-02-17.*
10. Ilic, S., Drechsel, P., Amoah, P. and LeJeune, J. Chapter 12, Applying the Multiple-Barrier Approach for Microbial Risk Reduction in the Post-Harvest Sector of Wastewater-Irrigated Vegetables
11. Walmsly, N., and Pearce, G. (2010). Towards Sustainable Water Resources Management: Bringing the Strategic Approach up-to-date. Irrigation and Drainage Systems, 24(3/4), 191-203.
12. Govt. of Maharashtra, Department of Statistics, (2008-2014) : Socio-Economic Review and DistrictStatistical Abstract of Satara District.
13. www.maharashtra.gov.in
14. www.nature.org –nature conservation
15. Website : - Satara.nic.in
16. Prashant.Y.Phadnis(2012) Management of Water Resource in Drought Prone Area ,Proceeding of International Conference SWRDM-2012

FILMS FROM BIG SCREEN TO SMALL SCREEN

Mr. Jayendra Prabhakar Rane
Assistant Professor
Department of Communication Studies and Research
Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati.
Ph.D. Research Fellow, Department of Mass Communication, Shivaji University Kolhapur.
Email: jayrane00@gmail.com

Mr. Ranjeet Vijay Pandit
Assistant Professor
Department of Communication Studies and Research
Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati.
Email: rnjt.pndt@gmail.com

INTRODUCTION:

The nation like India, where diversity in every aspect of large scale population at extreme level and on other hand lack of formal education needs some important governmental steps to be taken. In that scenario government of India aimed 'to train personnel and partly to discover what TV could achieve in community development and formal education'. Ahead for this UNESCO granted $ 20,000 and United States offered few equipments. Finally with this remarkable base Delhi television centre went on the air on 15th September 1959. After two years a survey was conducted to evaluate the impact of this, which showed some hope as the output. This successful experiment leaded towards a new start. By the end of the decade there were more than 200,000 TV sets in Delhi and neighbouring states. The Bombay centre was opened in 1972, followed by relay stations at Srinagar, Amritsar and Pune. After that Calcutta, Madras and Lucknow emerged on this map in 1975. Milestone year in Indian television industry took place in 1982, where The Asian Games were shown on colour television. After that the new phase of commercial television began with some ease.

The first Indian film was made by Dadasaheb Phalke on 3rd May 1913 named 'Raja Harishchandra'. It was just a start of an upcoming large film industry in nation as well as in world. In early stage it was assumed as experimenting situation. On other hand it was supposed to be cheap profession and entertaining

way in that era. Later on it was became an earning source in society. After few commercial success, writers, musicians, stage actors and financers took it as a serious profession. Music was always integral part of film. Indian culture is known for its classical music. So film became popular with that angle too. In pre-independence era most of the films were based on mythology. Along with that All India Radio played a crucial role to popularized film music and songs in audience. Film theatres and touring talkies were main source to watch movies. Because of British administration and their policies in pre-independence era this industry progress was very slow, but the film production companies like *Prabhat*, Bombay talkies, Wadia Moviestone established by their own style of production.

After independence Indian government formed S.K.Patil Committee, which recommended that government should provide fund to filmmakers and emphasized to establish film institutes. In same period government of India was experimenting with television possibility for community development and formal education. Along with that All India Radio became one of the main entertainment sources. Film based programs and film songs became popular with the help of AIR. The output of SITE and KHEDA project clearly indicated the potential of television as a mass medium in country like India. Government realized the potential of television as tool for propaganda as well as mass education. In the initial stage Doordarshan was struggling for establishment of basic infrastructure, availability of TV sets and content. Above all red tape mentality of bureaucracy became hurdle in progress of Doordarshan.

Until 1991 economical reforms there was monopoly of government in broadcasting sector. Doordarshan and Akashwani were main source of mass entertainment. In early 80's songs based programs, soap opera, telefilms and documentary were the mainly broadcasted on Doordarshan regularly. These programs were made by prominent personalities of film industry. They are the founders of Doordarshan programming. After successful broadcasting of Asian Games in 1982, Doordarshan started producing more mass entertaining programs like *Hum log, Buniyaad, Nukkad*. These programs became very successful, followed *Ramayan* (1987) and *Mahabharat* (1988). During same time period, in metros like Mumbai cable network became popular. Cable owner like Ronnie

Screwvala, Jagjit Kohali, Sidhharth Srivastava started cable network in Skyscrapers and colonies. They started showing popular and latest movies on their respective cable networks using only VCR and cassettes. Along with that video parlour business mushroomed in urban and semi-urban areas. Above mentioned both business models were illegal but they popularized movies on television of various genres. Doordarshan also started showing Hindi as well as regional language movies on weekends. Doordarshan started to screen the movies on Friday night of every week with special name called Friday Blockbuster and on Saturday with the name Saturday Jubilee. Marathi regional movie was screened on the Sunday evening at 4.30 p.m. This clearly mentions that Doordarshan has adopted movies genre at weekend and successfully hooked the middle class in television sets for many years. Later on in 2004 another movie based program was aired by Doordarshan named Bioscope on Tuesday and Wednesday in every week.

After economical reforms of 1991:

The economic reforms of 1990's swept away of the oppressive licensing controls on industry and foreign trade allow the market to determine the exchange rate, drastically reduced protective custom tariffs, opened up to foreign investment, modernized the stock market, freed interest rates, strengthen the banking system and privatization of public enterprises. Airlines, telecom, TV broadcast and insurance were opened for private players.

This economic reform boosted the market and customers all together. Growth in industry production, availability of products in market and purchase parity highly increased. TV set became the family member of common man's family. Thus the TV market came in to high growth level. At the same time Gulf war related broadcasting shown on CNNI in Luxurious five star hotels with the help of dish antennas. This has been seen that, this entire scenario after 91's reform everyone realised the upcoming need of entertainment industry is going to bang with all possibilities. This opportunity was firstly grabbed by Zee Entertainment Enterprises Ltd. ZEEL has launched Zee TV in 1992 and became India's first Hindi language general entertainment channel. Zee TV started to provide all the entertainment programs with various genre like serials, music based programs, film based programs. On other hand in south India Sun Network was

started to grow. They launched Sun TV in 1993 with regional language flavours. In very short time it became popular in south India. Followed by Sony Entertainment Television was launched by Sony pictures network in India. It became second Hindi language general entertainment channel. Both Zee TV and Sony TV became the most important competitors of Doordarshan in television entertainment industry. As we have seen Doordarshan had started to show movies as their big content on weekends. Similarly Zee and Sony started to show movies on weekend but at the prime time schedule. This was drastically impacted on Doordarshan popularity or viewership. Zee and Sony were started to show latest movies if compared to Doordarshan. Along with that the leading television networks has started other regional language GEC channels in same decade. They started to show regional language movies on their respective channels on weekends. That gave a new aura in 90's decade for movies on television.

Movies Channels:

Meanwhile movies were biggest entertainment genre of world's audience since its invention. Indian audience also went on the same track. From 1913, until today movies are the core of entertainment content of Indian audience too. From 80's decade Doordarshan and cable networks VCR continued this movie entertainment thirst and later on few private channels in early 90's increased this thirst at large level. Psychological impact of modern era was also linked with movie genre as true modern society. Thus normal middle class audience also went behind this cultural change. Keeping this in mind Zee TV has started their first experiment of only movie channel between 15 August to and 10 September 1995 named Zee Cinema. From 9th April Zee Cinema received permission and became India's first Hindi movie channel.

After split from Zee, Star Plus launched its own Hindi band in October 1996. In the first phase, the emphasis on serial increase this come at the expense of talk shows, children's programming and telecast of English movies. All three were reduced in 1996. In second phase movie based programming increased. English movies on star plus replaced by Hindi language movies. Before that Star Movies was special movie channel but it was internationally broadcasted. After Sony TV's incredible success, Sony pictures network ready to go for their first movie

channel broadcasting. Sony Max has been launched in December 1999 as second Hindi movie channel in India. Later on after fifteen years same network introduced Sony Max2 as their own second Hindi movie channel. This clearly says popularity of movie content in Indian TV industry. Zee cinema, Sony Max and other movie channels are showing 7-8 movies every day.

After Star Movies dominance as only English movie channel in India, in the year 2000 Zee Studio and HBO has joined the English movie channel club in India. Sony pictures network introduced Sony Pix in 2006 as their own English movie channel. In today's date thirteen English movie channels are entertaining to Indian TV audience. Movies Now and other channels are showing twelve movies daily for audience. After year 2000 all the popular TV networks were looking forward for their own regional movie channels. As result of that Telugu, Kannada, Marathi, Malyalam, Tamil, Bangla regional movie channels took place in Indian TV industry. These regional language movie channels largely attracted their audiences very successfully. Even today they have maintained and still improving their audiences. Though they are regional channels, it has been seen that they clearly received equal ratings to the national movie channels. After few years movie channels realised one probable threat of repeating movie content or repeating broadcasting of movies. Thus dubbed movies of Hollywood as well as South Indian movies can become a good content and it needs comparably lesser budget. In 2007 Bindass Movies channel went on the air. They made their own style i.e. Action movies content. They were using Hollywood and South Indian and Bollywood action movies but with Hindi dubbing. Mostly this channel was popular in youth. Later on in 2010 it was taken by UTV and became UTV Action as its own new identity. After nearly ten years we can see the dubbed movie of south India like Telugu, Tamil language are the most popular movies in national movies channel. This genre has dominated everything in movie channel industry.

English Movie Channels		
Sr.No.	**Channel Name**	**Launch Year**
1.	HBO	September 2000
2.	HBO HiTs	February 2010
3.	MN +	June 2015
4.	Sony Le Plex	August 2016
5.	Movies Now	December 2010
6.	Movies Now 2	June 2016
7.	Romedy Now	September 2013
8.	Sony Pix	September 2008
9.	Star Movies	August 1994
10.	Movies Action	October 2012
11.	Star Movie Select	July 2015
12.	WB	March 2009
13.	Zee Studio	March 2000

Table No. 1

Hindi Movie Channels		
Sr. no.	**Channel Name**	**Launch Year**
1.	Sony Max	December 1999
2.	Sony Max 2	2014
3.	Sony Wah	May 2016
4.	Zee Cinema	April 1995
5.	Zee Classic	2005
6.	& Pictures	August 2013
7.	Zee Anmol Cinema	September 2016
8.	Star Gold	1994
9.	Movies OK	May 2012
10.	Star Utsav Movies	May 2016
11.	B4U Movies	1999
12.	UTV Movies	February 2008
13.	UTV Action	January 2010
14.	Filmy	February 2006
15.	Enterr 10	2006
16.	Manoranjan TV	October 2010
17.	Cinema TV	June 2012
18.	Maha Movie	May 2013
19.	Wow Cinema	June 2015
20.	RT Movies	July 2015
21.	Houseful Movies	September 2015

22.	Houseful Action	September 2015
23.	Rishtey Complex	May 2016

Table No. 2

Regional Language Channels		
Bengali		
Sr.No.	**Channel Name**	**Launched Year**
1.	Star Jalasa Movies	December 2012
2.	Star Bangla Cinema	April 2016
Bhojpuri		
1.	Bhojpuri Cinema TV	April 2014
2.	Oscar Movies Bhojpuri	January 2012
Kannada		
1.	Udaya Movies	2001
Malayalam		
1.	Asianet Movies	July 2012
2.	Surya Movies	March 2017
Marathi		
1.	Chitrapat Marathi	May 2016
2.	Fakt Marathi	2016
3.	Zee talkies	August 2007
Tamil		
1.	K TV	October 2000
Telugu		
1.	Gemini Movies	2000

2.	Zee Cinemalu	September 2016
Urdu		
1.	Filmax	2008

Table No. 3

Satellite rights of movies:

Broadcasters continue to invest in movie acquisition with the upper limit for a single film deal increasing from the INR 200 million ranges to the INR 500 million ranges over the past few years. Broadcasters are now entering into multi-movie deals with studios and actors to build up an inventory of fresh films. Star India inked a deal valued at INR 420 billion with Ajay Devgan for exclusive satellite rights of all his releases till 2017. This follows a similar pact between Star India and Salman Khan for around INR 521 billion for the latter's films for a period of five years. Zee Entertainment Enterprises (ZEE) acquired a marquee property in 2013, '*Chennai Express*', in a deal valued upwards of INR 400 million plus for seven years. The '*Chennai Express*' deal linked the satellite rights price to the film's box office performance with the producer reportedly getting an additional INR20 million for every INR 100 million the film made at the box office over and above the cut off of INR 1,300 million. As per news reports, the network earned an estimated INR15022 million from the film's world premiere. Multi Screen Media (MSM) has a line-up of A-lister movies to premier in 2014 having bought C&S rights for '*Goliyon Ki Raasleela Ram-Leela'*, '*Krishh 3'* (for INR 380 million) and '*Dhoom 3*' (for INR 750 million). Dubbed versions of South Indian films continue to do well and films starring A-listers of South Indian cinema are now being sold at INR 50-70 million up from INR 20 million. Cost of renewal of movie broadcast rights has also been rising strongly. The level of competition for bidding is reflected in the fact that broadcast rights renewal needs to be done 2 to 3 years before contract expiry; else a competing channel may bid for and pick up the rights 1 to 2 years before the current contract expiry.

In **Bollywood**, a big star film can go for as big as INR 75 Crores, only for its satellite rights. Recently, Zee TV has bought the satellite rights for Aamir Khan Starrer *Dangal* for 75 Crores. However, this price is usually around 30-50 Crore for an average Hindi film that has decent star power.

In **Tamil Cinema**, this price cuts down almost to the half. Rajnikanth's latest film *Kabali's* satellite rights were bought by Jaya TV for INR 25 Crores. Where this is quite low for a Hindi film, down in south, this is like hitting a goldmine. Suriya's 24 was acquired by Vijaya TV for INR 15 Crores. On an average, a decent Tamil film can earn around INR 10-20 Crores for its satellite rights.

For **Telugu Films**, the price lowers down even more. The average cost for a hit Telugu film's satellite rights can range between INR 9-12 Crores. *Baahubali* was an exception, that earned INR 25 Crores (Gemini TV), bagging as much as *Kabaali* or any mega Tamil film. But usually, Tamil films like *Aagadu* and *Nenokkadine* earn INR 9.75 and INR 12.5 Crores, respectively.

In **Malayalam Cinema**, the price cuts down to an average of INR 6-7 Crores. Ennu Ninte Moideen got 6.87 Crores by Asianet, while Pathemari was priced at 6 Crores by Surya TV.

The **Kannada Cinema** has the lowest prices in the South. With an average of INR 3-4 Crores per movie, the channels are not raising the prices. The situation worsens with movies flopping like a dead fish in an aquarium. *Godhi Banna Sadharna Mykattu* was priced at INR 1.5 Crore, while Kendasamige went for a staggeringly low price of INR 50 Lakhs.

Most expensive satellite rights of movies

Sr. No.	Movie name	INR (in crores)	Network
1	2.0	110 (In 2017)	Zee TV Network
2	Dangal	75	Zee TV Network
3	Dhoom 3	65	Sony Ent. Television
4	Dilwale	60	MSM
5	Sultan	55	Sony TV
6	Raees	45	Zee TV Network
7	Kaabil	45	Star India

Table No. 4 Source: Various news portals

TRPs of films

2012		2011		2010	
Film	TRP	Film	TRP	Film	TRP
Ra.One	6.7	Bodyguard	10.3	3 Idiots	10.8
Bol Bachchan	4.8	Singham	8.8	Dabangg	9.2
Agneepath	4.7	Zindagi Na Milegi Dobara	4.1	Ajab Prem Ki Gajab Kahani	7.5
Ek Tha Tiger	4.6	Band Baaja Baraat	2.5	Khatta Meetha	4.8

Source: TAM (for 2012); Press articles (other years); Copyright reserved with TAM MEDIA RESEARCH PVT. LTD. Any use of TAM data (or derivative thereof) mentioned herein without express permission of TAM shall be treated as illegal

Table No. 5

Share by Language of Feature Films content on GEC channels

GEC -Channel Language	Share of Feature Film Content (%)
Tamil	21%
Telugu	18%
Malayalam	14%
Kannada	12%
Bhojpuri	11%
Oriya	8%
Hindi	7%
Bangla	6%
Urdu	1%
Marathi	1%
Punjabi	1%
Assamese	0%
Gujarati	0%
English	0%

Table No. 6

Viewership pattern across genres:

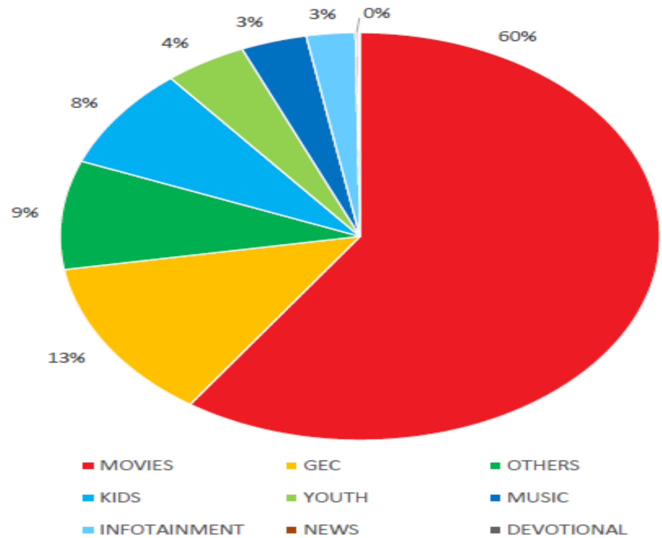

Hindi speaking market

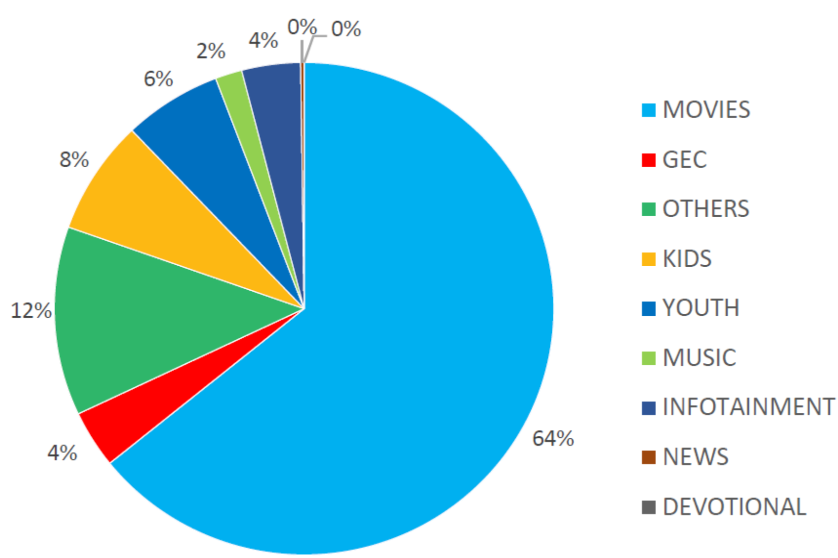

South

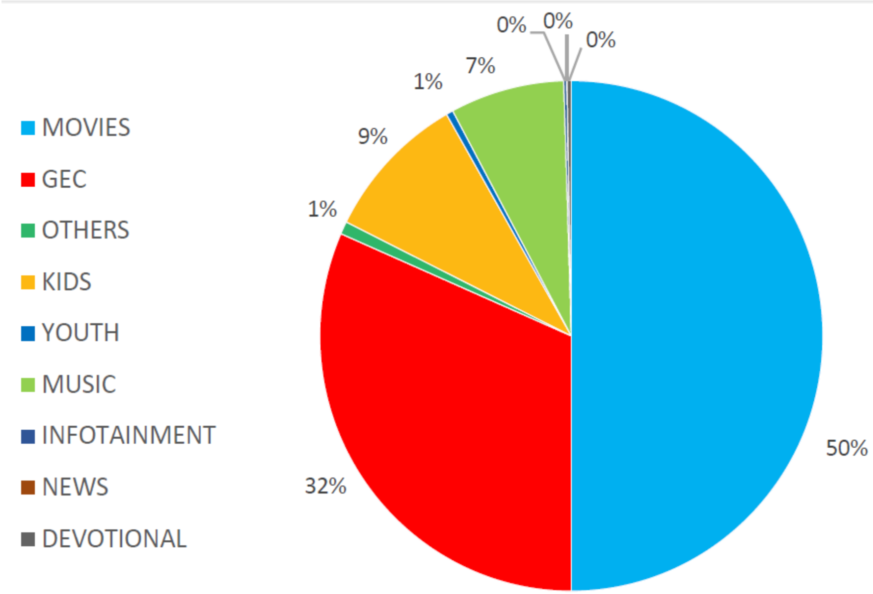

Changing key aspects:

World television Premier: 'World Television Premier' concept was very new to Indian TV audience. The term brought in India in early new millennium. Nominally the movies on Doordarshan were showed was classic and old movies. Later on they started to show 70'-80' era movies. Only the cable network operators were showing new or latest movies with the help of VCR and DVD players. But in new millennium television networks started to grab the new movies satellite rights. Day by day values of these rights are reaching at new level. Recently it crossed INR 100 crores. To achieve this sum TV networks needed best viewership and further advertising revenue. So exclusiveness of particular movie became key point. They were looking the first screening as mega screening. It became similar as theatre premier. But because of satellite and digitization the TV networks, access became possible from worlds any corner. Showing the exclusive movie can be watched from any were in world. This is how the first screening of latest movie known as world television premier. Recently *Bahubali 2* grabbed the ever best TVR ratings as WTP.

Lesser window of theatre to TV: Above discussed World Television Premier trend became huge successful for TV networks in terms of TRP and Advertising revenue. This new trend started a different race for bidding of new movies television rights. To grab the viewers TV networks started to show bided movie as soon as possible. In recent trend latest movies are screened in just two months. Means the time between theatre screening and television screening of particular movie has narrow downed.

Community to family and family to individual: In initial days watching movie was a social phenomenon. Television set was luxurious for ordinary people because of lesser availability of TV sets. So very few had that privilege. Watching television was like a get together for rural people in 90's decade. They were eagerly waited for weekends. Ramayana and Mahabharata was most popular television serials that gathered all villagers in front of single TV screen. Weekend movies had huge impact on same audience. After 1991 number of households having TV set increased. During same period cable networks became popular with affordable monthly rate. People were ready to spend money for entertainment. Watching television became a family activity in country. People received huge options of channels for entertainment. National and international appreciated made available by the channels. Because of IT revolution watching movies became very personal aspect through computers, laptops and mobile. It affected the family togetherness.

More small screens:

From beginning movies were started for big screen of theatres. Later on it moved to television too. As we have seen how movies became important content on television too. With all changing scenario now, movies are shifting screen from TV to mobile. Recently Hotstar, Amazon prime, Netflix and few other options are making their mark in Indian entertainment industry. As some serials are made and screened on these options, movies will soon follow this path and soon will be released online with smaller screen than television.

References

- Kumar, Keval, Mass communication in India, Jaico India.
- P.C.Chatterjee, Broadcasting in India, Sege.
- Kohali-Khandekar Vanita, The Indian Media Bussiness, Sege.
- Luthra H.R., Indian Broadcasting publications Division.
- Ninan, Sevanti, The Magic Window, Penguin
- Bella Modi, The commercialisation of Indian Television, Paper presented in ICA conference (1988)
- Shankar Acharya, India Today Report, 26th Dec 2005.
- FICCI-KPMG Indian Media and Entertainment Industry Report 2010.
- FICCI-KPMG Indian Media and Entertainment Industry Report 2011.
- FICCI-KPMG Indian Media and Entertainment Industry Report 2012.
- FICCI-KPMG Indian Media and Entertainment Industry Report 2013.
- FICCI-KPMG Indian Media and Entertainment Industry Report 2014.
- FICCI-KPMG Indian Media and Entertainment Industry Report 2015.
- FICCI-KPMG Indian Media and Entertainment Industry Report 2016.
- Decoding Movies On Television, BARC News Letter.

Web References:

www.indiantelevision.com
www.ddindia.com
www.mib.nick.in
www.thehoot.org
www.screenindia.com
www.cable-quest.in
www.adi-media.com

PORTRAYAL OF DALITS AND EXAGGERATING RITUALISM IN MUNSHI PREMCHAND'S *THE SHROUD*

Sarvesh Sitaram Gosavi
Undergraduate Student, Department of English
Tuljaram Chaturchand College
Baramati-413102, Dist.- Pune.
Email: sarvesh5gosavi@gmail.com

ABSTRACT:

Munshi Premchand is one of the most illustrious Indian modern writers in the cannon of Hindi-Urdu literature.He felt a deep affinity towards the lower strata of the society- the Dalits. Premchand's *The Shroud*not only portrays the working-class characters but also showcases social inequality prevailing in the society. Realism is a concept that was originated in 19th century which represents the life as it is in a truthful mannerwithout any artificiality and completely avoids implausible and supernatural elements. Premchandwas the first Hindi author in India who pioneered the new concept of realism with a social purpose of exposing the condition of the subalterns. *The Shroud* perfectly describes the degradation of the Dalits due to poverty and could be defined as a story of dehumanization. Misogynistic attitude of men exploits a pregnant woman and leads to her death.The short story writer tackles with a variety of themes like gender politics, social inequality and readily mocks on exaggerating age-old rituals and customs prevailing in the society. The present paper will try to emphasize on the portrayal of Dalits, misogynism and social stratification in Premchand's *The Shroud*.

Keywords: Dalits, Misogynism, Class Discrimination, exploitation, dehumanization etc.

The term 'Dalit' has its roots embedded in Sanskrit language that means scattered, broken, downtrodden, suppressed, crushed or broken into pieces. There are innumerable incidents in the Indian history that throws light on the persecution of the Dalits or the deprived class of the society. Dalits lived a traumatic life in which they were just projected as a thing of utility and then were ultimately discarded.

Munshi Premchand wrote in the first three decades of the 20th century (1880-1936) when India was facing colonialism, imperialism and National Independence movement. "Kafan" or *The Shroud* is the last short story written by Premchand before he died in 1936. It would be important if we take a look on the social conditions and political scenario in the 20th century. The period between 1930-1940 was a crucial phase for the Dalit movement in particular. The Dalit movement was at its peak, trying to discover the possibilities for liberty, identity, mobilization and empowerment of the deprived ones under the confident leadership of Dr. Babasaheb Ambedkar. The working class in India was highly influenced by Dr. Ambedkar's principles of equality, humanity and fraternity. A conscious attempt was being made to challenge the Brahmanical caste system at all levels: intellectually, politically and socially. An attempt was conducted strongly to challenge the Brahmanical hegemony and caste system in all walks of life. We find that Hindi literature especially Premchand became the eminent writer who responded quite well and addressed these social issues in his literary work.

Premchand covered an array of topics that focused on the contemporary subjects like social inequality, untouchability, hypocrisy of upper cast, social disabilities imposed on Dalits, temple entry, gender politics etc. He understood that writers have a mission to envisage revolutionary changes and must perform a committed role "in nurturing the literary and artistic trend which brings awakening

and freshness in society and throw light on real problems of the people."[5] Thus, Premchand resigned from his government job in 1921 as he was influenced by Mahatma Gandhi's Non-Cooperation movement and contributed to the freedom struggle as a writer activist. His writings are substantial which comprises of novels, plays, short stories and essays that helped to remold the structure, content and form of the Hindi literature. Initially, he wrote with the Gandhian perspective but eventually, got inspired by Dr. Ambedkar. He readily expressed in his later writings that the problem of classism can't be resolved unless the exploitative rigid caste system is neutralized.

Premchand felt a deep affinity towards the Dalit community and the lower strata of the society. We come across numerous Dalit characters in his stories that reveal the inflexible social structure in the 20th century. But one significant thing that is noticed that the term "Dalit" is not very often used in his literature. In some short stories, cast of the central characters is not mentioned but the picturesque narratives and social conditions provide an insight to their cast status. Overall the context of his novels and short stories have pastoral setting because the storyteller prefers to reflect countryside rustic life in India. Premchand severely attacked on the 'Varna System' and social hierarchy. Hequestions the hypocrisy of Brahmanical community and explains how they tried to dominateto sustain the suppressive caste system. His short stories like "Kafan", "Sadgati", "Mandir", "Mantra", "Muktimarg", "Dhoodh Ka Daam", "Gulli Danda" are striking examples that depict different social issues and hindrances that were faced by Dalit community. One of the trademark characteristics of Premchand's short stories is that they transcend time to convey a moral message that has the capability to transform millions of hearts.

The present paper will try to emphasize more on the story “Kafan” written by Premchand, which was latertranslated in English as *The Shroud* by Frances W. Pritchett and many other writers. *The Shroud* is the most celebrated and controversial short story written by Premchand in 1936. It was the last short story inscribed by the writer before he died, so it has its own significance in the world literature. The story depicts awful life of the Dalit family who are wrecked by poverty and suffered by social hierarchy.

Premchand’s *The Shroud* could be scrutinized at four different levels:

1. It is a story that represents class consciousness prevailing in the society.
2. The story could be explained as an anti-feminist story. Ghisu and Madhav are portrayed as misogynist that subjugate Budhiya and are responsible for her death.
3. *The Shroud* can be defined as a story of dehumanization.
4. Premchand mocks on the age-old ritualistic customs and superstitions practiced in the society. Hence, this narrative is a parody on exaggerated ritualism.

Munshi Premchand’s range and diversity were unbounded because he handledvarious themes like gender discrimination, social inequality, ritualism with unmatched skill and passion. He can be deemed as the first author to practice realism in his literary work. Premchand was recognized as a socialist writer who criticized the socio-economic exploitation of the downtrodden and poor folks. He experimented innovative techniques in Hindi literature by blending social conditions and reality that can be called as socio-realism. Premchand also expresses similar opinion, when he defines literature as “critical appraisal of life”[4]. Stressing upon the role of literature in society, he further adds: “Literature

does not serve the purpose of entertainment alone… it influences society and people."[4]As a modernist writer, he develops these ideas in the story by using the third person omniscient point of view. A story written from the third-person point of view has a narrator who is not a character but an outside observer. Sometimes this type of narrator is omniscient, or all knowing, and has the power to reveal the thoughts and feelings of more than one character.[2]

Victimization of Dalits due to social structure:

The characters in *The Shroud* are life like realistic sketches of human beings that we generally find around us. Especially Dalit characters: Ghisu and Madhavhave different shades and colors imbibed in their personalities. The storyteller has skillfully crafted all the characters in the narrative. The father-son duo: Ghisu and Madhav could be portrayed in three different ways as the story progresses.

a) Ghisu and Madhav as misogynist.
b) Ghisu and Madhav as victims of class discrimination.
c) Ghisu and Madhav as conscious and compassionate human beings.

The Dalit characters: Ghisu and Madhav are the victims of Brahmanical hegemony. The aristocratic class has always had an upper hand on the working-class characters. Subalterns are humiliated socially, politically and economically. This is evident below when Ghisu approaches landlord for monetary help after the death of Budhiya, the landlord gets furious and throws money at Ghisu with a feeling of contempt.

> He asked, why are you crying Ghisu? I don't even see you these days. It feels as if you don't want to live in this village."Ghisu replied, "Sir we are

> in great difficulty. My daughter-in-law died. She was in pain all night! We both sat by her all night. We did all that was possible. We are ruined. I am your servant! All the money was spent on the treatment. Now only you can help us in cremation." The landlord was a kind man. But to take pity on Ghisu was like trying to color a black cloth. He felt like throwing him out. Ghisu did not even come on being called for, but today when the need arose he had come to beg for help. But it was not the situation of anger and punishment. He gave him two rupees grudgingly. (5-6)

Misogynism is perfectly depicted in the story *The Shroud*. The father-son duo: Ghisu and Madhav are inactive, sluggish, work-shirk and lethargicpersonalities. They are languid creatures who are not driven to work hard and take up menial jobs once in a while when there is a need. The patriarchs of the family remain ignorant when Budhiya is undergoing pain due to her pregnancy. Sitting beside the extinct fire, they shamelessly eat the roasted potatoes and completely neglect the agony and pain through which Budhiya is going. We can notice the misogynistic attitude in the below conversation:

> Ghisu said, "I think she will not survive. The whole day was wasted running here and there. Just go and check her condition."
> Madhav said irritated, "If she is to die why doesn't it happen soon. What will I do seeing her now."
> Ghisu, "You are a heartless man. You spent a whole year with her and now this is betrayal." (1)

Madhav had married Budhiya one year ago. Budhiya was a workaholic person and used to toil harder to meet the expectations and feed her husband and father-in-law. It was because of Budhiya that the household was well settled and Ghisu

and Madhav had become lazier to earn bread for the family. Madhav remains resistant and is unable to understand his responsibilities towards his wife. The next day Budhiya dies in labor. She lies stiff and cold, flies are buzzing all over her face. Her frigid eyes are staring at the ceiling questioning Madhav for his behavior. Of course, the baby is already dead in the womb. If we look at the story from the feministic point of view, we find *The Shroud* as an anti-feminist story. Many feminist scholars and critics blame the patriarchs- Ghisu and Madhav for the death of not only Budhiya but also the small baby. It is significant to note that a woman dies in labor. Even after her death, the woman fulfills their desire of food. Hence the men go at greater lengths to exploit a woman in every possible way.

Premchand not only presents social inequality prevailing in the society but also demonstrates the injustice given to a woman. Women are suppressed by the patriarchal dominance and are always objectified. They are just meant for reproducing babies and working hard to serve the men. The writer highlights the inhuman treatment given by a man to a woman. Premchand doesn't project the Dalits negatively, he just wants to exhibit the misogynistic attitude of a man (Madhav) towards a woman (Budhiya).Thus, the theme of gender politics and process of victimization is successfully illustrated by Premchand in the short story.

The Shroud can be perfectly defined as the story of dehumanization. Dehumanization is a process that deprives a person and compromises good human qualities. The concept of dehumanization pollutes and ruins the humanistic approach within an individual. Ghisu and Madhav or for an example any other working-class characters are affected by dehumanization. The story also transcribes the fatal effect of poverty. Ghisu and Madhav were very poor, there depths were larger than their assets. Author describes their misery as follows:

> They had nothing beyond a few earthen pots by way of property. They wore torn clothes. But they were absolutely carefree. They were deep into debts but were so poor that, knowing that there would be no chance of recovery, people still lent them money. (2)

Neither Ghisu nor Madhav were able to buy medicines for Budhiya, nor could they afford a doctor for hospitalizing her during pregnancy period. But they noticed the pretentious nature of society. They knew the double standards of the society which refuses to offer them monetary help now would help readily, if a baby is born or Budhiya is died. The father-son duo remains helpless and hence they wait either of the two things to happen. Subsequently Budhiya dies in labor. The horrifying effects of poverty that dehumanize human beings is remarkably presented by the writer. Ghisu and Madhav are represented as monstrous personalities. They celebrate their life on the income of Budhiya; even in death she is beneficial to them. The father and son extract money from the landlord and other villagers for the cremation ceremony of Budhiya. At the market, they think on getting a cheap shroud. Afterwards they abandon the idea of purchasing the shroud and engage themselves in a rare grand feast of delicious supper and alcoholic beverages. Earlier the writer uses flashback technique in which Ghisu recollects nostalgic memories of the landlord's grand marriage feast. Both Ghisu and Madhav were hungry from many days and had a strong craving for fulfilling their appetite. The writer throws light on the fact that hunger, discomfort; desire to satisfy your appetite and self-interests lead to dehumanization that ultimately can also destroy human relations. "Madhav laughed at their unexpected luck and said, "She was a very good woman. She died but fed us even after her death." (8)

These dialogues also tell us that Ghisu and Madhav didn't do this deliberately. They are conscious about everything and also feel bad for Budhiya. They thank her from the bottom of their hearts because she took care of them even in her death.The father-son duo also feed the beggar who is starving of hunger and ask them to bless the dead woman. Compassionate and conscious nature of Ghisu and Madhav is evident here.

> Ghisu said philosophically, "When our soul is pleased, then won't it bless her?"
> Madhav bowed his head with respect and said, "It will definitely give it's blessings. God you can hear all our prayers. Take her to heaven. We both are blessing her with our hearts. The food that we have eaten today we have not had for ages. (8)

Ghisu and Madhav truly bless Budhiya from the bottom of their hearts and request almighty to take her to heaven. All money is spent on the food, it has satisfied their appetite. Later, both Ghisu and Madhav go dancing in the intoxicated state and fall down. Premchand has left the story incomplete as readers find it difficult to understand whether the shroud was taken to cremate Budhiya or not. The writer has left the ending to readers for exploring their interpretations on the story. I think that true blessings offered to Budhiya by Ghisu and Madhav after eating is really bidding her a good farewell, rather than spending all money on the socially accepted rituals and customs.

The Shroud is an emblematic short story that touches the reader's heart. Premchand's art of storytelling is prolific as it comprises of abundant symbols. Symbols are used in literature to convey specific ideologies, social structures and represent characteristics of a particular character. Thus, symbols carry different

meaning depending upon its use in a particular context. There are two main symbols that are represented in the story *The Shroud*. They are as follows:

A. The Shroud

B. The pregnant woman- Budhiya

The title of the short story is very explicit, as it reveals the object around which the main events take place: The shroud.The shroud is probably the most significant symbol in the short story. India is a country that is home to ample number of superstitions and age-old rituals. The ancient rituals, customs and traditions have become a cliché in the 21st century. All people especially Indians can be classified as the 'God-fearing people'. Antiquated rituals and customs are blindly followed even in the modern era of information and technology. Death is viewed as a natural aspect of lifeand there are various epic tales, sacred scriptures that describe the reason for practicing the holy rituals so that the dead person's soul gets departed to heaven or paradise. Premchand mocks on the exaggerated ritualism that exists in the country.

> It is such an odd ritual, one who did not get good cloth to wear all her life needs a new shroud on death."
>
> "The shroud will burn with the body."
>
> "What else! Had we got these five rupees earlier we could have used it for her medication. (7)

These above conversation between Ghisu and Madhav clearly depict the misconceptions of holy beliefs and overuse of rituals in society. Premchand laughs on the mentality of aristocratic Brahmans and people who follow embellish rituals. These lines are symbolic and have a satirical tone which depicts the harsh ground

reality that- when Budhiya was alive, and was in need, she didn't get towear a good sari but after her death she needs new clothes to wear. At the beginning, we denounce Ghisu and Madhav for their vicious behavior and inhumanity shown towards Budhiya. But one must remember that mourning is a luxury a starving man or a Dalit cannot afford. "Their callousness is a reflection of their helplessness, not their inhumanity. They are compelled to be insensitive"[6]

> Madhav replied, "It is the way of the world. Otherwise why would people give Brahmins hundreds of rupees? Who knows what happens in the next world?
>
> The rich have money let them waste it. We have nothing to waste. (7)

Ghisu and Madhav knew the fact that the society had no interest in how they will bury the dead woman. In fact, they were offered monetary help not out of any sympathy or affection, but because of social obligations.The laws and doctrines of religion have compromised the scientific approach and skeptical nature of the people. The Dalit community and the lower strata of the society have been economically exploited by the "bourgeois society" at greater lengths that they can't even afford expenses to buy the shroud. Therefore, *The Shroud* is a parody on exaggerated ritualism.

Secondly, the pregnant woman: Budhiya is a poignant character and a dominant symbol around which the whole action of the story revolves. Budhiya's passive nature in itself is very symbolic. Budhiya doesn't speak even a word in the story. It wouldn't be wrong to say that her actions, sacrifice speaks louder than words. The narrator focalizes the "labor pain" of Budhiya, sounds of moaning that could be heard in the background of the story. It may be possible that Premchand had deliberately portrayed the silent character of Budhiya to demonstrate the social

condition of women prevailing in India in 20th century. Women were not allowed to speak and express their views in society. Their voices were crushed by the evolving patriarchy. At the end, even death of Budhiya contributes to the men. It is because of Budhiya, that Madhav and Ghisu are able to fulfill their hunger. Inspite of being silent, Budhiya says a lot to the readers. Her presence in the short story is emblematic and creates a kind of sympathy in the mind of readers.

Thus, Munshi Premchand makes use of remarkable symbols that contributes to the success of the story. There is no doubt that Premchand's *The Shroud* is a masterpiece in the galaxy of literature which brings out the dark humor, satire, gender politics and tragedy in the life of Ghisu, Madhav and Budhiya. The economic deprivation has dehumanized the Dalits to an extent that human relations are meaningless and futile to them. Many scholars and critics identify Premchand's *The Shroud* as an "Anti-Dalit Story" on account of the negative portrayal of the Dalit characters. Kanwal Bharati, in an article, reiterates, "Kafan is an Anti-Dalit story because it has made a mockery of the Dalits through its characters who have been portrayed insensitive and inhumane"[1] (Bharati). However, *The Shroud* breaks all the social confinements and challenges the very foundation of the Caste system. The story transcends time and the readers find it quite relatable in the present scenario. Hence, it would be appropriate to treat the story as an individual creation of literature. The storyteller innovatively uses literary expressions, symbols, flashback technique as a vehicle to convey strong messages of equality and fraternity.

The Shroud is a groundbreaking piece of literature composed by Premchand that questions the sophisticated tendency of the aristocrats. At the same time, the narrative gives a moral message to treat every human being as equal

irrespective of race, cast, color, sex, gender. A gesture of humanity shown by human beings towards each other would be nutritious to the mankind!

References:

Premchand, Munshi. *Kafan and other short stories.*2012.Noida, Maple Press Pvt. Ltd. (Pg.1-8)

Notes:

1. Bharati, Kanwal. *Gair Dalit Lekhako Ke Dalit Sahitya Par Hamle ... in Jai Prakash Kardo.m* (ed.) Dalit Sahitya 2000 (Delhi: publisher not mentioned, 2000) Pg.194
2. https://study.com/academy/lesson/third-person-omniscient-narrator-definition-examples.html
3. Kant, Yashika. "Approaching the question of Caste Subjugation in Premchand's Stories Kafan and Sadgati and analyzing them with reference to dominant trends noticed in Dalit Literature." *Veda's Journal of English Language and Literature JOELL*, Vol.4, Issue.4, (2017), Pg:187 - 193. Print.
4. Premchand. *Kuchh Vichar*. Allahabad: Lokbharti Prakashan, 2003. Pg:153
5. Premchand. *Sahitya Ka Uddeshya [The Purpose of Literature]*. *People's Art in the Twentieth Century: Theory and practice*. Delhi: Jana Natya Manch, 2000. Pg:74–87.
6. Shahi, Sadanand. *Kafan: A Multi-Layered Story*. (n.d.): n. pag. Rpt. in Modern Indian Writing in English Translation: A Multilingual Anthology. New Delhi: Worldview, 2016. Pg:250-57. Print.

SCENARIO OF NPA IN INDIA

Dr. Mohit R. Raut
Assistant Professor
Department of Economics
Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science & Commerce, Baramati, Pune
Email: dr.mohitraut@gmail.com

Introduction:

The banking business has boomed since independence particulary after the LPG reforms. The sector is currently valued at RS. 115 lakh crore and expected to more than double at RS. 288 lakh crore by 2020. Out of this 70 % of business is being done by public sector banks.

Looking at the enormous size of the banking industry, the NPAs are a big cause of concern. According to the RBI's financial stability report of Dec 2017, they currently stand at 10.2 % of all assets, while stressed assets, which are belived to be NPAs in effects, stand at 12.8 % related frauds amount to INR 612.6 billion in the last five financial years and governance failures on account of integrity and competence issues plague the banking system. The report has underlined serious concerns on several issues related to NPA's bank frauds and working of public sector banks.

➢ What is NPA :

"A Non-performing assets (NPA) refers to a classification for loans or advances that are in defaults or are in arrears on scheduled payments of principals or interest in mast case, debt is classified as nonperforming when loan payments have not been made for a period of 90 days."

➢ Classification of Assets :

1) Standard Assets: These are assets which are regular in paying interest / installment & its operations are normal.
2) Substandard Assets: Assets which has remained NPA for a period less than or equal to 12 months.
3) Doubtful Assets: An Asset would be classified as doubtful if it has remained in the substandard category for a period of 12 months.
4) Loss Assets: The provision is made by the banks to write-off these account at 100% as there is no chance of recovery & even if recovery is there. It is of a very little value.

➢ **Impacts of NPAS :**

1) This will lead to a crisis situation in the market.
2) The higher is the amount of NPA the weaker will be the bank's revenue stream.
3) As investment got stuck. It may result in it many result in employment.
4) Investors do not get rightful returns.
5) Lenders suffer lowering of profit margins.
6) Redirecting funds from the good projects to the bad ones.
7) Higher interest rates by the banks to maintain the profit margin.
8) Stress in banking sector causes less money a available to fund other projects, therefore negative impact on the larger national economy.

➢ **Recent NPAs issues in India :**

A break up of the NPAs shows that 21 public sector banks. Saw their bad loans pile grow by Rs. 1.19 lakh crore (15.4%) to Rs 8.97 lakh crore in the March 2018 quarterly, compared to Dec. 2017's figure. While that of 18 private banks surged by Rs. 19.446 crore (17.9%) to Rs. 1.28 lakh crore in the march 2018.

- **Internal Advisory Committee (IAC) :**

RBI had recently indentified 12 Accounts for insolvency proceedings with each of them having over Rs. 5000 crore of outstanding loans, Accounting for 25% of total NPAs of banks.

- **In Solvency & Bankruptcy code (IBC) :**

According to RBI, these 12 Accounts would quality for immediate reference under the IBC.

- **Stressed Assets :**

Stressed assets for public sector banks are 17% while for private banks, it is 7% & for foreign lenders it is 6%

Asset – quality of public sector & private sector banks

Sr. No	Parameters	Over all			Public Sector Banks			Private Sector Banks		
	As on March 31	**2015**	**2016**	**2017**	**2015**	**2016**	**2017**	**2015**	**2016**	**2017**
1	Gross NPA / Net NPA	4.63	7.71	9.20	4.97	9.29	11.3	2.11	2.79	4.19
2	Net NPA / Net Advances	2.50	4.65	5.3	2.92	5.73	6.47	0.94	1.35	2.19
3	Stressed Assets / Gross Advances	10.54	11.11	11.58	12.16	13.26	13.90	4.58	4.39	5.24

Source: CARE rating & Banks, June-Aug. 2017

Status of Bad loans in India

(Figure in crore)

Sr. No.	Economic year	Bad loans
1	2013 -14	34,409
2	2014 - 15	49,018
3	2015 - 16	57,585
4	2016 – 17	81,683

5	2017 - 18	1,20000

Source: RBI report 2018

- **Steps taken by RBI & Government to curb NPA :**

1) Mission Indradhanush:

Government has launched mission indradhanush to make the working of public sector bank more transparent & professional in order to curb the menace of NPA in future.

2) Bankruptcy code:

Government has also proposed to introduce Bankruptcy code. IBC is the bankruptcy low of India which seeks to considate the existing framework by creating a single law for insolvency & bankruptcy.

3) Corporate Debt Restructuring (CDR):

RBI introduced number of measures in last few years which include tightening the corporate debt Restructure (CDR) mechanism for empowering them to take majority control in defaulting companies under strategic debt Restructuring (SDR) Scheme.

4) Promulgation of banking regulation (Amendment) ordinance 2017:

It also gives advice to banking agencies on ways of tackling with its stressed assets problems.

5) Sustainable structuring of stressed Assets:

An independent agency hired by the banks will decide on how much of the stressed debt of a company is sustainable.

6) Concept of Bad banks:

In this concept the banking institutions sell their bad loans to an intermediary & thus they write-off their bad loans & intermediary has to recover the loan from defaulter.

7) Debt Recovery Acts:

These laws established debt recovery tribunals with the power to recover debts of Banks & financial institutions.

Reference:

1) Rahul Shrivastav (2018) – 'Parliament panel nails RBI over bank frauds & NPA' - India Today.
2) Richa Roy. Krishnamarthy & shamika & Ravi (2018) – By Brooking 1 March 2018.
3) Sharad Raghavan & Sobhana K. Nair (2018) 'Law recoveries of NPAS' – The Hindu – 12 June 2018
4) The Hindu & business standard – Non performing Assets & its issues – 08 may 2018
5) Kishor kadam (2018) First post - 05 Jan 2018.
6) Banking system in India – By insights – 5 July 2014.
7) Financial Express – Article – 27 June 2018
8) Business Today – Article – 28 Dec – 2017
9) Financial stability report – RBI – 2018 -19

Websites :

1) www.rbi.org.in

2) https:\\corporate finance institute.com

3) www.iasscore.in / www.clearias.com

4) www.thehindubusinessline.com

मावची समाज आणि मावची बोली

डॉ. विजय केसकर
सहायक प्राध्यापक
मराठी विभाग
विश्वासराव रणसिंग महाविद्यालय
कळंब, वालचंदनगर, ता. इंदापूर, जि.पुणे

Abstract:

साहित्य, समाज, संस्कृती यांच्या अनुबंधाने मानवी जीवनात सुसंसकृतता सुसाहयता येत गेलेली आहे.सांस्कृतिक आणि साहित्यिक वाटचालीमध्ये लोकभाषांचा महत्त्वाचा वाटा आहे. (या लोकभाषांचा महत्त्वाचा आधार लोकसाहित्य आहे). लोकांच्या बोलीतून उदघृत होणारे साहित्य समृध्दतेत महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहे. लोकबोलीतून उदघृत होणारे लोकसाहित्य एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीत सहजतेने संक्रमित होते. त्यामधून अपेक्षीत संस्कार पुढच्या पिढीत स्थापित होतात. आजच्या संगणक युगाने बोली भाषेवर निश्चित परिणाम होत आहे. तरीही भारताच्या बहुभाषिक वैशिष्ट्याने, भौगोलिक रचनेने बोलीचे अस्तित्व टिकून आहे.

भारतामध्ये 1652 च्या आसपास बोली भाषा आहेत. जे या देशाचे खास वैशिष्ट्य आहे. महाराष्ट्रामध्ये मराठवाडा परिसरात परभणी भागात सर्वात जास्त बोली भाषा बोलल्या जातात. महाराष्ट्रामध्ये भिल्ली, कोकणी, गोंडी, वारली, ठाकर, मावची या आदिवासी समाजाची भाषा आदिवासी बोली म्हणून प्रचलित आहे. यापैकी मावची भाषेची वाटचाल समजून घ्यायची आहे.

शिक्षणाची गंगोत्री आजही या समाजापर्यंत पोहचलेली नाही. यापासून वंचित असलेली ही भाषा खेडूतांची, आदिवासींची भाषा आहे. तिच्यामध्ये बहुतांशाने प्राचीन शब्द विपुल प्रमाणात आहेत की जे सहसा मराठी – हिंदी मध्येही दिसत नाहीत. आजही ही भाषा मौखिक परंपरेनेच जिवंत असल्याचे जाणवते. अर्थात ही मौखिक परंपरा काही प्रमाणात का होईना लिखित रूप घेऊ लागली आहे, हे आशादायी चित्र आहे.

मावची समाज भटकत राहणारा डोंगर दऱ्या जंगलात राहणारा आहे. त्यामुळे त्यांचा देह रापलेलाच दिसतो. शिवाय सततच्या कष्टानेही शरीरावर काळा

रंग चढलेला दिसतो. प्रकृतीप्रमाणे जीवन जगणारे हे लोक निसर्गाला जपत असतात. त्यांची ही जीवनशैली पुढील काव्यपंक्तीतून उदघृत होते.

डोगू में वारो चाले
गावू में पाय पोडे
मा नादाने बेना
माडवू में ढोल बाजे
लान्या में टेच माते

(डोगू–जंगल, पाय–पाऊस, माडवु–मंडप, बेना–बहीण, लान्या–तारूण्य, टेच–मस्त)

(अर्थ – जंगलामध्ये वारा वाहतो, खेड्यामध्ये पाऊस पडतो, माझी लाडकी बहीण मंडपामध्ये ढोल वाजवत आहे, त्याच्या तालामध्ये तरूणाई धुंद होऊन नाचत आहे).

मावची समाजामध्ये, लोकजीवनामध्ये धार्मिकतेला महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यातूनच देव – देवतांची होणारी आराधना लोकगीतातून उदघृत होते.

या मोडा पाहाड में शंकर बाबा पार्वती
मंदिरे यावीने बेना दर्शन किले

(अर्थ – या मोठ्या डोंगरावर शंकर पावर्ततीचे मंदिर आहे. मंदिरात येऊन (बहिण) दर्शन कर)

शंकर पार्वती, देवमोगरा माता, कुळदेवता, ग्रामदेवता यांच्याशी असणारे नाते अनेक लोकगीतातून उदघृत होते. महिलांच्या तोंडी असलेल्या ग्रामगीतातून आपल्या गावाप्रती असलेला आदर व्यक्त होतो. निसर्गाप्रती असलेली आपुलकी दिसून येते. गावातील असुविधांची तक्रार मात्र त्या करत नाहीत. सोनखांब गावाविषयी (तालुका नवापूर, जिल्हा नंदुरबार) अभिमान बागळगताना तेथील महिला भावना पुढीलप्रमाणे व्यक्त करतात.

गावु किनारे एक फुल बोगीचो
पाणावालो फुले तोडे
शेर सारखो सोनखांबे

पाणावालो फुले तोडे शेर सारखे सोनखांबे
गावु किनारे एक पुल बोगीचो
वली आवे फिरी आवे शेर सारखो सोनखांबे

(अर्थ – गावाच्या शेजारी एक फुलांची बाग आहे. पाणीवाला त्यातील फुले तोडत असतो. आमच्या गावात सिंहासम निर्भय असणारी माणसं राहतात. अशा आमच्या गावात या पुन्हा पुन्हा या.)

नंदूरबार जिल्ह्यातील साकी, नवापूर या तालुक्यांमध्ये मावची बोली जास्त प्रमाणात बोलली जाते. या समाजामध्ये कधी–कधी संघर्षही होताना दिसतो. मुलगी आपल्या माता पित्यावर रूसते, तेव्हा तिला समजावण्याच्या गुजगोष्टी पुढील काव्यपंक्तीतून उदघृत होतात.

बुनाई ले भेना भाहकाते गोठया
रोग ना मानो पोईरी शिवाय
बाहका धो बा नाय शोभे

(अर्थ – आपल्या आई बापाचे अनुभवाचे बोल ऐकून घे. ताई रागावू नकोस आई–वडीलांच्या घराला तुझ्याशिवाय शोभा नाही)

आदिवासींमध्ये अस्तिकाताही दिसून येते. त्यांच्यामधील धार्मिकतेने त्यांची परमेश्वरावर असणारी श्रध्दा दिसून येते. वृक्ष, दगड, नदी, गाय, वाघ, नाग यांचीसुध्दा पूजा होताना दिसते. त्यांच्यावर आलेल्या संकटप्रसंगी मोगरा मातेचे ते स्मरण करत असतात. तिचे स्मरण करणाऱ्या ओळी पुढीलप्रमाणे आहेत.

याहा मोगी पागें पोंडू तूल आय
सातेपुड्या हेलादावा
चिंबी बोनामें होना झुलामें
जाईने बोठी याहा तू

(अर्थ – हे मोगरी माता मी तुला प्रणाम करतो. सातपुडा पर्वतात तु राहतेस. बांबूच्या बेटात सोन्याच्या झुल्यावर बसली आहेस)

असे स्वरूप असलेल्या मातेकडे हा समाज बुध्दीसाठी शांततेसाठी प्रार्थना करत असतो. गीतांच्या माध्यमातून मावची समाजाची जीवन वाटचाल समजून

येते. चालीरिती समजून येतात. मावची समाजाच्या सामाजिकतेचा विचार केला तर या समाजामध्ये मुलीचा जन्म होणे अशुभ मानले जाते. अशा वेळेस त्यांची नावे उंदरी, सडकी, नकटी, माकडी अशी ठेवली जातात. या समाजामध्ये ऐकमेकांविषयी आदराची स्नेहाची भावना दिसून येते. मुलीला तिच्या सासरी मुलीप्रमाणेच वागवले जाते. समाजातील व्यक्तीने नियमांचे उल्लंघन केले, तर त्याला शासन होते. तसेच त्याला संस्कारांची आठवण करून दिली जाते.

मावची बोलीचा प्रातिनिधिक शब्दसंग्रह –

दागिने –सारण्या, बांगड्या, आकडो, पाटडू

नातेसंबंध – हावोहो (सासू), होरूहो (सासरा), याहकी (आई), पावुहू (भाऊ)
आजलीही (आजी), पोयरा (मुलगा), वाहको (वडील)

वार – सोमवार – वार्श्या (वारसी गावचा बाजार),
मंगळवार – रोहड्या शुक्रवार – चिंचपाड्या
बुधवार – भादुड्या, शनिवार – नपर्या,
गुरूवार – विसरवाड्या, रविवार – खांडबार्या

शेती औजारे – आसडो (आसूड), खुरपु (खुरपे), बांबर्या (पावर), कोळपो (कुळव) इळयो (विळा)

शेती – मकई (मका), हेंग्या (भूईमुग), बाजरा, ज्वार, हवा (राई), मुगडी (मूग), मढ (मटकी), काले (कारले), गवराय (गवार), पेंढे (भेंडी)

वाद्य – ढोल, झांज, तुतरो (तुतारी), डफन (डफ), पावरी (बासरी)

म्हणी – खादोओ खातलो ऐने धरतीई पारे (खायला कार धरणला भार)
गरीबेओ वोवडीही बोडा आजे पबिही (गरीबाची बायको सगळ्याची वहिनी)
पालहाआ पाने तिनुजे (पळसाला पाने तीनच)

मावची बोलीमध्ये आणि पावरा बोली, वारली बोली, कंजर बोली यांच्यामध्ये साम्य आहेच. त्यांच्याच या उपबोली असल्याचे जाणवते.

एकंदरीने आजच्या संगणकयुगातही मुख्य प्रवाहापासून दूर असलेल्या या समाजाच्या बोलीची वैशिष्ट्ये जाणून घ्यायची असतील तर मौखिक परंपरेवरच विसंबून राहावे लागते.

श्रध्देबरोबरच–अंधश्रध्देनेही या समाजाचे नाहक नुकसान होत आहे असे असले तरी मराठीची बोली भाषा म्हणून तिचे विशेष स्थान आहे. भटकंतीने, कष्टाने हा समाज जीवन वाटचाल करत आहे. त्यांच्यामध्ये असलेल्या जीवन रितीने, लिखीत स्वरूपात बध्द होण्याचे होणे आवश्यक आहे. त्यांची लोकगीते, परंपरा यांचे जतन होण्यासाठी त्यांच्या मौखीक परंपरेला लिखीत स्वरूप देणे अत्यंत आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ –

1) देसाई बापूराव'. लोकसाहित्य', 'गारमा प्रकाशन कानपूर', प्र. आ. 2013.
2) तर्कतीर्थ श्री जोशी लक्ष्मण शास्त्री (संपा)'. मराठी विश्वकोष खंड – 2' म. रा.सा.सं. मंडळ, मुंबई, प्रकाशन 1976
3) तुमराम विनायक. 'आदिवासी साहित्य स्वरूप आणि समीक्षा' विजय प्रकाशन नागपूर प्र.आ. 1994
4) जोग सुधीर. 'आदिवासी साहित्य समाजकार्य परस्पर संबंध वाटचाल' (हाकारा – त्रैमासिक) ऑक्टो–डिसें. 1983
5) लिंबाळे शरणकुमार (संपा.). 'मराठी वाङ्मयातील नवीन प्रवाह' 'मधुरराज' प्रकाशन पुणे प्र.आ. – 1993

डॉ. नरेंद्र दाभोलकरांच्या साहित्यातील वैज्ञानिक दृष्टिकोन

डॉ. सीमा नाईक-गोसावी
सहयोगी प्राध्यापक
मराठी विभाग
तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती ४१३१०२, जि.पुणे
ई-मेल : seemanaik69@gmail.com

ABSTRACT:

विद्यापीठ अनुदान आयोगाने उच्च शिक्षणाची जी प्रमुख उद्दिष्टे सांगितली आहेत. त्यात विद्यार्थ्यांमध्ये विज्ञान सन्मुखता— विज्ञानाभिमुखता— वैज्ञानिक दृष्टिकोन —Scientific Temper— वैज्ञानिक वृत्ती रूजविणे हे शिक्षणाचे प्रमुख ध्येय मानले आहे. आज आपल्या शिक्षणव्यवस्थेत हा वैज्ञानिक दृष्टिकोनच हरवला आहे. यादृष्टीने डॉ. दाभोलकारांच्या साहित्यातील वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा धांडोळा घेण्याचा हा प्रयत्न. दाभोलकरांच्या साहित्याने मराठी साहित्य समृध्द केले आहे. महत्त्वाचे म्हणजे यातून समाजपरिवर्तनास मोठे हातभार लागणार आहे. नरेंद्र दाभोलकरांनी आपल्या कार्यकर्त्यांच्या सहकार्याने प्रबोधनाची चळवळ कार्यरत ठेवली. बुवाबाजी, भानामती, चमत्कार, भविष्य, अनिष्ठ—रूढी—परंपरा अशा सर्व प्रकारच्या अंधश्रध्दांच्या विरोधात दाभोलकरांनी अथक संघर्ष केला. हौतात्म्य पत्करले. वैज्ञानिक दृष्टिकोन व विवेकवाद रूजविण्यासाठी नरेंद्र दाभोलकरांनी आयुष्यभर रचनात्मक कार्य संघर्ष करूनउभारले. त्यांचे साहित्य मौलिक व प्रभावी आहे. हे साहित्य सामाजिक बांधिलकी मानणारे तर आहेच पण मराठीतील वैचारिक साहित्याला वेगळे पारिमाण देणारे आहे.

Keywords: वैज्ञानिक दृष्टिकोन, विवेकवाद, सन्मुखता, विज्ञानाभिमुखता, अंधश्रध्दा

प्रास्ताविक:

डॉ. नरेंद्र दाभोलकर हे भारतीय समाज सुधारणेच्या चळवळीतील एक अग्रगण्य नाव. 1989 ला महाराष्ट्र अंधश्रध्दा निर्मूलन समितीची स्थापना झाली. जवळ जवळ तीन दशके डॉ. दाभोलकरांनी आपल्या कार्यकर्त्यांच्या सहकार्याने प्रबोधनाची चळवळ कार्यरत ठेवली. आज महाराष्ट्रात 'अंनिस' या चळवळीला एक वलय प्राप्त झाले आहे. एका बाजूला प्रत्यक्ष समाजात जावून वैज्ञानिक दृष्टिकोन, वैज्ञानिक जाणिवा रूजविण्यासाठी त्यांनी अथक प्रयत्न केले, तर दुसरीकडे अंधश्रध्दा निर्मूलनाच्या विविध पैलुंवर त्यांनी पुस्तके लिहिली. या पुस्तकांच्या अनेक आवृत्त्या निघाल्या. अनेक पुस्तकांना पुरस्कारही मिळाले. प्रथितयश वृत्तपत्रांतून व नियतकालिकांतून सातत्याने लेखन केले. आकाशवाणी, दूरचित्रवाणी व इतर प्रसारमाध्यमांद्वारे अंधश्रध्दा निर्मूलनाचे अनेक कार्यक्रम केले. हजारो व्याख्याने दिली. बुवाबाजी, भानामती, चमत्कार, भविष्य, अनिष्ट रूढी—परंपरा अशा सर्व प्रकारच्या अंधश्रध्दांच्या विरोधात अथक संघर्ष केला. हौतात्म्यही पत्करले 'साधना' या साने गुरूजींनी सुरू केलेल्या साप्ताहिकाचे ते **12** वर्ष संपादक होते. एकूणच वैज्ञानिक दृष्टिकोन, विज्ञानाभिमुखता, विवेकवाद रूजविण्यासाठी त्यांनी आयुष्यभर रचनात्मक कार्य व संघर्ष केला.

या शोधनिबंधात दाभोलकरांच्या वैचारिक साहित्यातील वैज्ञानिक दृष्टिकोन, विवेकवाद याची चर्चा व चिकित्सा प्रामुख्याने करावयाची आहे. 'अंनिस' चळवळीची वाटचालच मुळी 'अंधश्रध्दा निर्मूलन ते विवेकवाद' अशी चालली आहे. ही वाटचाल अंधश्रध्दा निर्मूलन—शास्त्रीय विचार पध्दती—वैज्ञानिक दृष्टिकोन— धर्मचिकित्सा— धर्मनिरपेक्षता — विवेकवाद व मानवतावाद या मार्गाने करण्याचा प्रयत्न समितीने केला आहे असे दाभोलकर म्हणतात.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन म्हणजे काय ? प्रत्येक गोष्ट घडण्यामागे काहीतरी कारण असते. एक कार्यकारणभाव असतो. कारणाशिवाय काही चमत्कार घडू शकत नाही. वैज्ञानिक दृष्टिकोनात पुराव्याला महत्त्व असते. प्रयोगाला महत्त्व असते. विद्यापीठ अनुदान आयोगाने उच्च शिक्षणाची जी प्रमुख उद्दिष्टे सांगितली आहेत, त्यात विद्यार्थ्यांमध्ये विज्ञान सन्मुखता— विज्ञानाभिमुखता— वैज्ञानिक दृष्टिकोन — Scientific Temper— वैज्ञानिक वृत्ती रूजविणे हे शिक्षणाचे प्रमुख ध्येय मानले आहे. आज आपल्या

शिक्षणव्यवस्थेत हा वैज्ञानिक दृष्टिकोनच हरवला आहे. शिक्षण देणारी व्यवस्था व व्यक्ती यांच्यातच वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा मोठ्या प्रमाणात अभाव आहे. हे सहज लक्षात येते. म्हणूनच दाभोलकरांनी हयातभर या वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा जागर केला. 'अंधश्रध्दा निर्मूलन वार्तापत्र' हे वैज्ञानिक मनोवृत्तीचे मासिक सुरू केले. या नियतकालिकालाही आता **3** दशके पूर्ण होत आहेत. या नियतकालिकातील निवडक लेख एकूण **3** खंडांमध्ये 'समग्र अंधश्रध्दा निर्मूलन' या नावाने प्रकाशित झाले आहेत. वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची महत्ता अपार आहे. हा दृष्टिकोन आपल्याला डोळस बनवतो. कुठल्याही घटितामागचा कार्यकारणभाव समजून घेणे किंवा दोन घटकांमधील परस्परसंबंध तपासून पाहणे म्हणजे वैज्ञानिक दृष्टिकोन होय. नुकताच डॉ.नरेन्द्र दाभोलकरांचा स्मृतिदिन हा देशभर 'राष्ट्रीय वैज्ञानिक दृष्टिकोन दिन' म्हणून साजरा झाला.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन दैव, नशीब, प्राक्तन अशा गोष्टी नाकारतो. समाजाला प्रगतीकडे नेण्याचा हा एक मापदंड आहे. डॉ. नरेंद्र दाभोलकरांनी 'मती—भानामती' या पुस्तकात काळी जादू अर्थात भानामती, मराठवाडयातील भानामती, संस्कृतिबंधित मनोविकार, मदतीच्या आर्त हाका, भानामती व मती, भानामती शोध व बोधाची पध्दती व पथ्ये अशा आठ प्रकरणातून भानामतीची चिकित्सा केली आहे. अंधश्रध्दा निर्मूलन समितीने गेल्या **30** वर्षात शेकडो भानामतीची प्रकरणे यशस्वीरित्या हाताळली आहेत. दाभोलकरांनी वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून भानामतीची मांडणी केली आहे.

'भानामती' ही अंधश्रध्दाच आहे. अंधश्रध्देची छोटी व्याख्या आहे — ''कार्यकारण भावाचा अभाव व शोषणाचा प्रभाव'' □□□ आणि म्हणूनच भानामती शोषणाशी संबंधित असतेच''**1** याविषयीची चर्चा मती—भानामती या पुस्तकांत येते. मानसिक दुबळेपणातून भानामतीच्या चुकीच्या मार्गाने सहानुभूती मिळवण्याचा प्रयत्न भानामतीग्रस्त व्यक्ती करीत असते आणि यात जास्तीत जास्त अडकणारी 'स्त्री'च असते. भानामती निर्मूलनासाठी नरेंद्र दाभोलकरांनी करूणा आणि आपुलकीने प्रश्न हाताळण्याची गरज प्रतिपादन केली आहे.

'अंधश्रध्दा प्रश्नचिन्ह आणि पूर्णविराम' या डॉ. दाभोलकर व प्रा. प. रा. आर्डे यांनी संपादित केलेल्या पुस्तकात अंधश्रध्दा निर्मूलन चळवळ चालवताना जे असंख्य प्रश्न विचारले जात त्याची आटोपशीर व समर्पक उत्तरे दिली आहेत. बुवाबाजी, संमोहन, भूताने झपाटणे

व देवी अंगात येणे, चमत्कार, पुनर्जन्म, फलज्योतिष, परामानसशास्त्र अशा विविध विषयांवरील शंकानिरसन यात केले आहे. ज्यांच्या डोळस प्रश्नांनी अंधश्रध्दांच्या झापडांना सतत धक्के दिले त्या सर्वांना सदर पुस्तक समर्पित केले आहे. ''अंधश्रध्दा, प्रश्नचिन्ह आणि पूर्णविराम' या ग्रंथात श्रध्दा आणि अंधश्रध्दा यांत काहीच फरक नसेल तर नीतिमूल्यांवरची श्रध्दा ही अंधश्रध्दा ठरेल, अंधश्रध्दा निर्मूलन समिती नीतिमूल्यांविरूध्द आंदोलन उभारणार काय? नीतिमूल्ये प्रत्यक्ष पुराव्यांनी सिध्द करता येतात काय? नसतील तर त्यावरील विश्वास म्हणजे श्रध्दा की अंधश्रध्दा?' या प्रश्नाचे उत्तर डॉ. दाभोलकरांनी मार्मिकपणे दिले आहे.

''समाजधारणेसाठी नीतिमूल्यांचे महत्त्व / अस्तित्त्व अपरिहार्य असते. उदा. खरे बोलावे, व्यभिचार करू नये, शेजाऱ्यांवर दया करावी, बालकांना प्रेम द्यावे या स्वरूपाच्या विचारांनाच आपण नीतिमूल्ये म्हणतो. मानवी जीवनाची मूल्यात्मकता, समाजधारणेसाठीची अपरिहार्यता व समाज जीवनातील स्थळकाळ — सापेक्षता यांतून जी मूल्ये समाज व व्यक्तिहिताची ठरतात, त्याचा पूर्ण पुरस्कार व आदर अंधश्रध्दा निर्मूलन चळवळीची विचारधारा करते. परंतु यासाठी जी चिकित्सा करावी लागेल, तिचा आधार अपरिहार्यपणे बुध्दिप्रामाण्यवाद व विवेकनिष्ठा हाच असतो. नीतिमूल्यांना धर्मापलीकडे स्वतंत्र, स्वायत्त अशा विचारांचा पाया असतो. नीतिमूल्यांच्या नावाखाली होणारे शोषण हे 'धर्माची नीती' या बुरख्याखाली चालूच राहणार नाही. यासाठी डोळसपणाही माणसांना येण्याची गरज असते."**3** यासंदर्भात डॉ. दाभोलकरांनी अनेक उदाहरणे दिली आहेत. समाज नीट राहावयाचा असेल तर आबालवृध्दांना संरक्षण, स्त्रियांचे शिक्षण, सत्याने वागणे इ. गोष्टींवर ते लक्ष वेधतात. काही नीतिमूल्ये कालौघात बदलतात त्याचीही चिकित्सा ते करतात. ते म्हणतात ''समाजजीवनात परिस्थितीबाबतचे असे मंथन विचाराच्या व विवेकाच्या आधारे सतत चालू ठेवण्याचे कार्य हे 'अंनिस'च्या कार्याचा गाभा आहे. अंधश्रध्दांची चिकित्सा यासाठीच केली जाते."**4**

''नीतिमूल्ये पाळावीत हा निर्णय विवेकाची कास धरल्यास घेता येतो."**5** डॉ. दाभोलकरांनी अशा असंख्य प्रश्नांची उत्तरे या पुस्तकात दिलेली आहेत.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन वापरल्यामुळे श्रम, पैसा, शक्ती यांचा अपव्यय टळतो. आपल्या देशासमोरचे प्रश्न सोडविताना दोन मार्ग उपलब्ध असतात असे दाभोलकरांनी म्हटले आहे.

ते असे ‘‘एक परंपरेची गुलामगिरी स्वीकारून प्रश्नसोडविणे दुसरा मार्ग वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा अवलंब करणे ...... परंपरेची बंधने जाचक असतात, जुन्या कल्पना, विचार पध्दती, संस्था यांना परिस्थितीनुरूप बदल करणे अवघड जाते. हा बदल किती व कसा करावयाचा यासाठी वैज्ञानिक दृष्टिकोन उपयोगी पडतो.’’6

जगताना आपले निर्णय व कृती यांचा सामाजिक अर्थ—अन्वयार्थ लावण्याची क्षमता न गमावता त्या—त्या प्रश्नांची सोडवणूक करणे आवश्यक आहे. नशीब व दैववाद या घात करणाऱ्या गोष्टी असून त्यांच्या विरोधी संघर्ष हेच खरे अंधश्रध्दा निर्मूलन होय, अशी ‘अंनिस' ची भूमिका आहे.

नरेंद्र दाभोलकरांचे वैचारिक साहित्य त्यातील विज्ञाननिष्ठा—वैज्ञानिक जाणिवा तसेच विवेकवादीदृष्टी आणि दाभोलकरांचे व्यक्तित्त्व व चरित्र हे वेगळे काढताच येत नाही. इतके ते आणि त्यांचे विचार वैचारिक साहित्य त्यांच्या कार्याबरोबर जोडलेले आहे.

डॉ. दाभोलकरांनी ‘विचार तर कराल?' या ग्रंथात वैज्ञानिक दृष्टिकोन, धर्मचिकित्सा व विवेकवाद अशा महत्त्वाच्या मुद्दयांवर चर्चा व चिकित्सा केली आहे. अशा ग्रंथातील विचार कसदार, मनाला आणि बुध्दीला प्रबोधित करणारे, समाजाला प्रागतिकतेकडे नेणारे आहेत. यामुळेच दाभोलकरांचे वैचारिक साहित्य मौलिक व प्रभावी आहे. हे साहित्य सामाजिक बांधिलकी मानणारे तर आहेच पण मराठीतील वैचारिक साहित्याला एक वेगळे परिमाण देणारे आहे. हे वैचारिक साहित्य चळवळीतून जन्माला आलेले आहे. दाभोलकरांच्या अशा ग्रंथांच्या **12—13** पर्यंत आवृत्त्या निघाल्या आहेत. दाभोलकरांच्या वैचारिक साहित्याचा माध्यमिक, उच्च—माध्यमिक पदवी व पदव्युत्तर अशा सर्व स्तरावरील अभ्यासक्रमात समावेश झाला पाहिजे.

डॉ. नरेंद्र दाभोलकरांचा ‘तिमिरातुनी तेजाकडे' हा **500** पानापर्यंतचा ग्रंथ समग्र अंधश्रध्दा निर्मूलनाचा व पुढील वाटचालीचा आढावा घेणारा ग्रंथ होय. महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांना हा ग्रंथ त्यांनी अर्पण केला आहे. ‘हा वसा निष्ठेने आजन्म चालवेन' असा संकल्प त्यांनी या ग्रंथात केला आहे. अंधश्रध्दा निर्मूलनाचा विचार, उच्चार, आचार, संघर्ष व सैध्दांतिक मांडणी या पाचही आघाडयावर ‘अंनिस' आज कार्यरत आहे. या क्षेत्रात या स्वरूपाचे असे व्यापक कार्य भारतातही अपवादानेच असेल. युगानुयुगे लागलेल्या

अंधश्रध्देच्या ग्रहणाचा तिमिरभेद करून तेजाकडे वाटचाल करता येईल असा विश्वास वाचकांमध्ये निर्माण करण्यास हा ग्रंथ मोलाची कामगिरी बजावत आहे.

'तिमिरातुनी तेजाकडे' या ग्रंथात विवेकवादाविषयी ते म्हणतात —

''माणसाची सारासार विचार करण्याची शक्ती म्हणजे ही विवेकबुध्दी असे स्थूलमानाने म्हणता येते. ही विवेकबुध्दी ज्ञानाच्या आणि आचरणाच्या क्षेत्रात काम करते. ज्ञानाच्या क्षेत्रात सत्य काय व असत्य काय, तसेच आचारणाच्या क्षेत्रात इष्ट काय अनिष्ठ काय याचा निर्णय विवेकबुध्दी करते.''[7]

''विवेकी आचरणाचा महत्त्वाचा निकष म्हणजे ते आत्मकेंद्रित नसते. आपल्या विचारांबरोबर दुसऱ्यांच्या भावनांचा विचारही त्यांत असतो. विवेकी मनोविकास म्हणजे ही आत्मकेंद्रितता नष्ट होऊन सामाजिकतेची जाणीव येणे. ही जाणीव नैतिक आचरणाचा कार्य कारणभाव सांगते.''[8] डॉ. दाभोलकर पुढे लिहितात — ''वैज्ञानिक दृष्टिकोनाला प्राप्त झालेले मूल्यात्मक रूप म्हणजे विवेक. विवेकवाद हा मानवी जीवनाबद्दलचा मूल्याधिष्टित दृष्टिकोन आहे. विवेकशीलता हा मानव प्राण्याचाच अनन्यसाधारण विशेष आहे.''[9] नीती आणि विवेकवादाविषयी ते लिहितात—

''नीती ही मानवी व्यवहारातील पायाभूत गोष्ट आहे. ती विवेकनिष्ठ असली पाहिजे धर्माधिष्ठित नव्हे, असा विवेकवादाचा आग्रह असतो. परंपरेने चालत असलेले समाजातील व्यक्ती, कुटूंब, सामाजिक संस्था, राज्यसंस्था यांच्या व्यवहारातील नैतिकतेचे स्वरूप आजही बऱ्याच प्रमाणात धार्मिकतेवर आधारलेले आहे. या व्यवहारांचे विवेकाधिष्ठित सम्यक स्वरूप स्पष्ट करणे आणि तसे व्यवहार समाजात रूढ करणे हीच खरी विवेकाधिष्ठित नीती आहे.''[10] समाजातील विवेकशक्तीचे प्राबल्य—स्वरूप निदर्शनास येते ही भूमिका संवादाकडे नेणारी आहे.

'स्त्रिया आणि अंधश्रध्दा निर्मूलन' या लेखात अंधश्रध्देच्या आहारी स्त्रिया कशा मोठ्या प्रमाणात अडकतात याची चर्चा व चिकित्सा केली आहे. थोडक्यात डॉ. दाभोलकरांच्या लेखनात, बोलण्यात सातत्याने विज्ञानाभिमुखतेचा वेध घेतला गेला आहे असे दिसते.

'ऐसे कैसे झाले भोंदू' या ग्रंथात आपल्या समाजातील बुवाबाजी, भोंदूगिरी यांचा पर्दाफाश केला आहे. हा ग्रंथ वाचताना अलिकडचे आसारामबापू, श्रीश्री माँ, नारायण साई, निर्मलादेवी□राधे मा□बाबा राम रहीम अशा समाजाचे व स्त्रियांचे शोषण करणाऱ्या बुवाबाबांचा प्रत्यय येत□

'अंधश्रध्दाविनाशाय' हा ग्रंथ अंधश्रध्दांच्या विरोधातील रोमहर्षक लढतींचे— स्वानुभवावर आधारित जिवंत चित्रण दाखवित□ बल्लिका पत्थर□लंगरचा चमत्कार□ अनुराधादेवीची मिटलेली मूठ□जटानिर्मूलनाची कथा आणि व्यथा अशा कितीतरी विषयांवर डॉ□दाभोलकरांनी चर्चा केली आहे□

'ठरलं ... डोळस व्हायचंय!' या ग्रंथात जगताना डोळस वृत्ती किती महत्त्वाची असते□वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा जर समाजात अभाव असेल तर समाज कसा रसातळाला जात□याची चर्चा येते□

'प्रश्न तुमचा उत्तर दाभोलकरांचे' या ग्रंथात 'अंनिस'च्या चळवळीत काम करतांना समाजाने जे शेकड□प्रश्न मांडले□हे प्रश्नोत्तररूपाने आले आहे□पारंपरिकता□गतानुगतिकता यावर दाभोलकर त्यांच्या शैलीत आ□मक होतात□समाजाला प्रागतिकतेकडे न्यायचे असेल तर आपल्याला सतत प्रश्न पडले पाहिजेत□शंका आल्या पाहिजेत□प्रश्न विचारायची सवय समाजाला लागली पाहिजे□यातूनच समाज प्रगतीवादाकडे□आधुनिकतेकडे वाटचाल करतो.

'भ्रम आणि निरास', 'प्रश्न मनाचे', 'श्रध्दा—अंधश्रध्दा' या ग्रंथातही डॉ□दाभोलकरांनी वैज्ञानिक वृत्तीचा सातत्याने आग्रह धरला आहे□ माणसांचे शोषण करणाऱ्या □र व अमानूष प्रथा□जीर्ण परंपरा□दैवभोळेपण□दैववाद यांसारख्या शेकड□ प्रथांवर डॉ□दाभोलकर प्रकाश टाकतात□

'विवेकाची पताका घेऊ खांद्यावरी' या ग्रंथात आज आमच्या तरूणाईला कोणता झेंडा हाती घ्यावा याचा संभ्रम पडला आहे. दाभोलकर या ग्रंथात 'विवेकाची पताका घेऊ खांद्यावरी' अशी प्रतिज्ञा करतात□

एकूणच अंधश्रध्दा निर्मूलन शास्त्रीय विचार पध्दती — वैज्ञानिक दृष्टिकोन□धर्म चिकित्सा — धर्म निरपेक्षता — विवेकवाद व मानवतावाद अशी एकूण अंनिसची वाटचाल

चालू आहे. आज आपल्या समाजाला विवेकवाद व मानवतावादाची गरज आहे□यावर त्यांच्या वैचारिक साहित्यात सतत भर दिलेला आढळत□□

अशा या विवेकसूर्य असणा□या□धैर्य देणाऱ्या व मानवतेचे पाईक असणाऱ्या नरेंद्र दाभ□लकरांच्या स्मृतीस विनम्र अभिवादन □

संदर्भ टीपा □

1□ दाभोलकर नरेंद्र, 'मती—भानामती'□राजहंस प्रकाशन प्रा□लि□□पुणे□आ□वृ□□ सप्टें□**2013**□ पृ□□□**43**

2□ दाभोलकर नरेंद्र, 'अंधश्रध्दा ... प्रश्नचिन्ह आणि पूर्णविराम'□राजहंस प्रकाशन प्रा□लि□□पुणे□आ□**16**वी□सप्टें□**2013**□पृ□□□**84**

3□ तत्रैव □**1**□□पृ□□□**84**□**85**

4□ तत्रैव □**1**□□पृ□□□**85**

5□ तत्रैव □**1**□□पृ□□□**85**

6. दाभोलकर नरेंद्र, 'विचार तर कराल?', राजहंस प्रकाशन प्रा. लि., पुणे, आ. **10**वी□ऑक्ट□**2013**□पृ□□□**32**

7. दाभोलकर नरेंद्र, 'तिमिरातुनी तेजाकडे समग्र अंधश्रध्दा निर्मूलन व पुढे'□राजहंस प्रकाशन प्रा□लि□□पुणे□आ□**5**वी□ऑक्ट□**2013**□पृ□□□**451**

8. तत्रैव □**6**□□पृ□□□**451**

9. तत्रैव □**6**□□पृ□□□**451**

10. तत्रैव □**6**□□पृ□□□**451**

संदर्भ साहित्य ' अंधश्रध्दा निर्मूलनवार्तापत्र अंक '

11□ अंधश्रध्दा निर्मूलन वार्तापत्र, "नरेंद दाभोलकर स्मृती विशेषांक"□ऑगस्ट **2017**□ वर्ष **27**वे□अंक **8**वा□पृष्ठे **36**□

12□ अंधश्रध्दा निर्मूलन वार्तापत्र, ‘‘डॉ. नरेंद दाभोलकर स्मृतीदिन'', ऑगस्ट **2018,** वर्ष **28**वे□अंक **8**वा□पृष्ठे **36**□

13□ अंधश्रध्दा निर्मूलन वार्तापत्र□‘‘जवाब दो आंदोलन'', सप्टेंबर **2018**□वर्ष **28**वे□ अंक **9**वा□पृष्ठे **36**□

14□ अंधश्रध्दा निर्मूलन वार्तापत्र, ‘‘दिवाळी विशेषांक'', नोव्हें—डिसें□**2016**□वर्ष **26**वे□ अंक **11—12**वा□पृष्ठे **460**□

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे राष्ट्रीय सुरक्षा व परराष्ट्रीय धोरणविषयक विचार

रामकिषन आवाड
सहायक प्राध्यापक
संरक्षणषास्त्र विभाग
तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती ४१३१०२, जि.पुणे
इमेल ramkishan.awad@gmail.com

प्रस्तााविना—

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक असे भारतीय विचारवंत आहेत की, ज्यांनी मानववंष, समाजषास्त्र, तत्वज्ञान, राज्यषास्त्र, अर्थषास्त्र, धार्मिक, स्त्रीमुक्ती इ. ज्ञानषाखांना आपले वैषिष्टपुर्ण योगदान दिले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या उत्तुंग व्यक्तीमत्वाच्या अनेक पैलुपैकी एक महत्वाचा आणि बरीच वर्षे दुर्लक्षित राहिलेला पैलु म्हणजे ते एक चांगल्या प्रकारचे संरक्षणतत्ज्ञ व परराष्ट्रीय धोरण विष्लेशक होते.

आपल्या भारताची राज्यघटना तयार करत असताना आपला भारत देष अंतर्गत व बहिर्गत अषा सर्वच दृष्टीकोनातुन सुरक्षित कसा राहिल याची दक्षता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी घेतलेली दिसुन येते. त्यामध्ये राष्ट्राची राष्ट्रीय सुरक्षा टिकवून ठेवण्यासाठी संघराज्याची निर्मिती, आणीबाणी तरतुदी, प्रांत रचना, परराष्ट्रीय धोरण अषा अनेक विषयावर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपले सखोल विचार प्रकट केले आहेत.

राष्ट्रीय सुरक्षा

राष्ट्रीय सुरक्षामध्ये बाह्य सुरक्षा बरोबररच अंतर्गत सुरक्षा देखील फार महत्वाची असते. राष्ट्रीय सुरक्षा ही एक व्यापक आणि अतिषय गुंतागुंतीची संकल्पना आहे. राष्ट्रीय सुरक्षा म्हणजे देषाच्या बाहेरून होणारे आक्रमण व अंतर्गत संघर्ष व बंडाळी, अराजकता आणि आलेल्या संकटाचा प्रतिकार करणे ही कल्पना आहे.

तसेच प्रादेषीक अखंडता, एकता, भूप्रदेष, राष्ट्रीय मुल्य, नागरी जनजीवन आणि राष्ट्रीय साधन संपत्ती यांचे परकीय आक्रमणापासून रक्षण करणे याच्याषी राष्ट्रीय सुरक्षेचा संबंध असतो.

राष्ट्रीय सुरक्षाच्या संकल्पनेमध्ये कालपरत्वे अनेक बदल झालेले असे दिसुन येते. आधुनिक काळात राष्ट्रीय सुरक्षेमध्ये समता, स्वातंत्र्य, सामर्थ्य आणि षांतता यांचा समावेष झाला आहे. त्यामुळे अषा राश्ट्राच्या सुरक्षेची जबाबदारी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी एखाद्या व्यक्तीवर किंवा राज्यावर टाकलेली नाही ता ती केंद्र षासनावर टाकलेली आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सातत्याने एकात्म भारताचा पुरस्कार केलेला दिसुन येतो. भारतातील वर्णवादी समाज व्यवस्थेने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा आणि त्यांच्या समाजाचा अतिषय अमानुषपणे छेळ केला. पण म्हणुन डॉ. बाबासाहेबांनी या देषावर सुड उगवण्याचा विध्वंसक विचार कधीही आपल्या मनाला षिवू दिला नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर राष्ट्रभक्त होते. भारतीय संघराज्यात विलीन न होता स्वतंत्र राहू पाहणाऱ्या हैद्राबादच्या निझामाविरूध्द भुमिका घेताना निझाम हा भारतातच नव्हे तर अस्पृस्यांचाही षत्रू असल्यामुळे दलित समाजाने त्याला साथ देऊ नये, असे म्हटले होते. हैद्राबाद संस्थान मुक्त करणाऱ्या पोलीस कारवाईतही त्यांनी महत्वपुर्ण भुमिका बजावली होती आणि धर्मातर करतानाही या देषाच्या संस्कृती व राष्ट्रीय एकात्मतेस धक्का पोहोचवणार नाही असा बुध्द धम्म घेतला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचा 370 या कलमास कटटर विरोध होता. ते असे म्हणाले होते की, '' काष्मीरला भारतातील राज्या सारखाच दर्जा असावा. अन्यथा तेथील मुष्लिमेत्तर अल्पसंख्य जनतेची गळचेपी होईल. तसेच संघराज्यासाठी कायमची डोकेदुखी होईल'' त्यावेळी काष्मीरला दिलेल्या विषेष कलम 370या कलम ची भीती आजही आपणाला प्रकर्षाने जाणवते. बाबासाहेबांच्या या भुमीकेला ष्यामप्रसाद मुखर्जी , हरिभाऊ पाटसकर, पंजाबराव देषमुख इ. ची

सहमती होती. मात्र विषेष कलम 370 साठी पंडित नेहरू, डॉ. राजेंद्र प्रसाद व त्यागी इ. नेते आग्रही होते.

न्यायसंस्थेवर ही वचक

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी न्यायसंस्था, कार्यकारी मंडळ आणि कायदेमंडळ यांचे अस्तित्व स्वतंत्र ठेवून ही परस्परांवर अंकुष असणारी संरचना राज्यघटनेत बनवली. भाषा, धर्म, प्रांत यांचा अभिमान असावा मात्र अहंकारात त्याचे रूपांतर होता कामा नये. हा देष एकसंघ राहावा आणि भारताचे स्वातंत्र्य अबाधित राहावे यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी देषाला सक्षम राज्यघटना देऊन आपल्या राष्ट्रतेजाची प्रतिती दिलेली आहे.

मानवाधिकरांना महत्व

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी या देषात जनतेला या देषाचा केंद्रबिंदू मानले आहे. या देषातील जनतेच्या मानवाधिकारांची पुरेपुर जाण त्यांना होती. त्यामुळेच नाकरिकांच्या मुलभूत हक्कांची त्यांना मांडणी करता आली. कायदयापुढे सर्व व्यक्ती समान असल्याचे त्यांनी निर्देषित केले. धर्म, वंष, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान यावरून भेदभाव मान्य नसल्याचे राज्यघटनेत नमुत केले. वरीलपैकी एखाद्या घटकाला महत्व दिले असते तर भारतामध्ये अनेक सुरक्षा विषयक समस्या निर्माण झाल्या असत्या. म्हणुनच कुठल्याही धर्माला, जातीला, वंषाला व ग्रंथाला महत्व न देता धर्मनिरपेक्ष राष्ट्राची उभारणी केली. स्वातंत्र, समता, बंधुता ही तत्वे मी बौध्द तत्वज्ञानातुन घेतली आहेत. असे देहू येथील भाषणात ते म्हणाले. षांतता व अहिंसा यावर त्यांचा खुप विष्वास होता. म्हणुन षांततेने विनाषस्त्र एकत्र येण्यास राज्यघटनेत अनुमती दिली.

संघराज्य पध्दती

विस्तीर्ण असा भुप्रदेष, सांस्कृतिक वैविध्य आणि बहुभाषिकता हयामुळे भारतात संघराज्य पध्दत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना सोयीची वाटली. कारण

यापुर्वी भारत एकसंघ नव्हता किंवा एका राजाच्या अधिपत्या खाली पण नव्हता. अषा विस्तीर्ण भुप्रदेषाचा राज्य कारभार पाहायचा असेल तर संघराज्य पध्दत योग्य आहे. हे तत्व संविधानाने मान्य केले. संघराज्य पध्दतीत एकाच वेळी दोन ष्षासनयंत्रणा कार्य करीत असतात. एक केंद्र षासन व दुसरे राज्य षासन, मात्र या राज्यषासनास भारतापासुन वेगळे किंवा स्वातंत्र होण्याचा अधिकार नाही.

भारताची फाळणी, हिंदु—मुष्लिम दंगे, प्रादेषीक वाद, राज्य सीमा प्रष्न अषा कारणामुळे केंद्रीय सरकार तुलनेने सषक्त ठेवण्याची गरज डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना भासली. राज्य संघराज्यापासुन फुटु नयेत यासाठी केंद्रीय सरकारकडे जास्त अधिकार देण्यात आले. म्हणजेच भारताचे अखंडत्व टिकविण्यासाठी आणि सामाजिक परिवर्तन व आर्थिक विकास करण्यासाठी प्रबल अषा केंद्र ष्षासनाची आवष्याकता डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी निर्माण केली. कारण कोणत्याही राज्याने फुटीरवादी, अराजकता, अंतर्गत बंडाळी किंवा इतर गटानी राष्ट्रीय सुरक्षेला धोका निर्माण करू नये हा त्या मागचा उदेष आहे. त्यासाठी केंद्र सरकार अधिक मजबूत असावे अषी विचार धारा डॉ. बाबासाहेबांची होती. कारण भारतासारख्या विषाल देषात केंद्र सरकार मजबूत असणे अतिषय महत्वाचे आहे. सध्या भारताच्या अंतर्गत अनेक समस्या आहेत. त्यामध्ये राज्य राज्यातील पाणी प्रष्न, सीमा प्रष्न. भाषिक प्रष्न, नवीन राज्याची निर्मीती, पंजाब, काष्मीर असे अनेक समस्या आजही भारताला भेडसावतात. पण केवळ केंद्र सरकारला सर्व अधिकार असल्यामुळे भारतातुन कोणतेही राज्य बाहेर पडुन स्वतंत्र राष्ट्र होऊ षकत नाही. त्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी विविधतेतुन एकता निर्माण करण्यासाठी केंद्र सरकारला अतिषय महत्वाचे स्थान दिलेले आहे.

भाषावार प्रांतरचना

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भाषावार प्रांतरचनेची मांडणी अतिषय योग्य पध्दतीन केलेली आहे. भाषिक राज्यासंबंधी विचार या नावाची डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी पुस्तिका प्रसिध्द केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी न्यायमुर्ती

फाजल अली राज्य पुर्ररचना समीतीसमोर जी साक्ष दिली त्याचा समावेष या पुस्तकात केला होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या पुस्तकात भाषावार प्रांतरचने संबंधीचे विचार केलेले आहेत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राज्यषास्त्रातील सुप्रसिध्द भाषा आणि राज्य या सिध्दांताबददल सविस्तर विचार मांडलेले आहेत. एक राज्य एक भाषा हा एक सिध्दांत आणि एक भाषा अनेक राज्य असा दुसरा सिंध्दांत होता.डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी या दोन सिध्दांतापैकी एक भाषा अनेक राज्य या सिध्दांताचे समर्थन केले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्य पुनर्रचना समीतीचे सदस्य के. एम. पण्णीकर यांच्या मताचा पुरावा देत भाषेच्या आधारावर घटकराज्ये आकारानी लहान–मोठी होतील. भारतीय संघराज्यात अषी लहान–मोठी राज्य धोका निर्माण करतील. म्हणजेच भाषा हा निकष वापरण्यास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरानी विरोध केला होता. त्यामुळे एकाच भाषाची अनेक राज्य स्थापन करण्यास त्यांनी सहमती दर्षवली.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भाषा, प्रांतरचना किंवा राज्याची पुनर्रचना या संदर्भात विचार आर्थिक, सामाजिक आणि राजकिय समतेच्या चौकटीत मांडले होते. कारण भारत स्वतंत्र होण्यापुर्वीपासुन भारतामध्ये राष्ट्रीय एकात्मतेचा प्रष्न हा कळीचा मुदा होता. या देषामध्ये राष्ट्रीय एकात्मतेचा प्रष्न जात, धर्म, भाषा, पंथ, वंष अषा अनेक सामाजिक, भौगोलिक, भाषिक घटकांषी संबंधित होता. भाषावार प्रांतरचना हा प्रष्न कसा सोडवावा याबदल म. गांधी, पंडित नेहरू व डॉ. बाबासाहेब यांनी विचार मांडलेले आहेत. या तिन्ही व्यक्तीचे विचार अतिषय महत्वाचे आहेत. कारण या तीन्ही पुढाऱ्यानी भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षिततेच्या संदर्भात भाषिक प्रांतरचनेचा किंवा पुनर्रचनेचा विचार केलेला आहे.

भारतामध्ये अनेक भाषा बोलल्या जातात. जर भाषेनुसार राज्याची रचना केली तर भारताची एकता आणि अखंडता टिकवून राहणार नाही. त्यामुळे भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षेला धोका निर्माण होणार नाही. अषाप्रकारची भाषावार प्रांतरचना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी तयार केली.

परराष्ट्रीय धोरण ;–

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा इतर विषयाप्रमाणेच परराष्ट्रीय धोरणावर देखील चांगल्या प्रकारचा अभ्यास असल्याचा आपणाला दिसुन येते. मात्र पं. नेहरूच्या प्रभावामुळे त्यांचे विचार पुढे येऊ षकले नाहीत. पं. नेहरूचा भारतीय परराष्ट्रीय धोरणाचे षिल्पकार म्हणुन उल्लेख केला जातो. याचे कारण ते पंतप्रधाना बरोबरच दिड दषक परराष्ट्रमंत्री देखील होते. त्यामुळे परराष्ट्र धोरणावर त्याचा जबरदस्त प्रभाव होता. त्यामुळे त्यांना परराष्ट्र धोरणाबाबत कोणही विरोध करत नसे पण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी नेहरूच्या परराष्ट्र धोरणावर मुददे सुद टिका केली पण नेहरूच्या प्रभावामुळे फारसे प्रकाषात आले नाहीत. म्हणुन डॉ. बाबासाहेब यांनी 1951साली नेहरू मंत्रीमंडळचा राजीनामा दिला. राजीनाम्याचे पत्र त्यांनी प्रकाषित केले. केवळ हिंदू कोड बिल समत न झाल्यामुळे हा राजीनामा दिलेला नसून नेहरूंचे परराष्ट्रीय धोरण देषहिताला मारक असल्यामुळे त्यांनी राजीनामा दिल्याचे दिसुन येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असे म्हणतात की, परराष्ट्र धोरण हे विचारसरणीवर अथवा भावनांवर आधारीत नसावे तर ते वास्तववादी आणि व्यावसायिक असले पाहिजे. त्यांचे धोरण प्रामुख्याने वास्तववादी आणि व्यावसायिक होते. त्यांच परराष्ट्रीय धोरण हे नैतिक मुल्याबरोबरच राष्ट्रीय हितसंबंधाना प्राधान्य देणारे होते. त्यांना परराष्ट्र धोरणमुल्ये आणि हितसंबंध यांच्यात समतोल साधला जाणे अपेक्षित होते. त्यांच्या परराष्ट्र धोरणामध्ये मुल्यांना महत्व होते.

परराष्ट्रीय धोरण हे केवळ भावनांवर, आदर्षवादी मुल्यांवर आधारलेले नसते. तर राष्ट्रीय हितसंबंध साधण्यासाठी परराष्ट्रीय धोरणाचा वापर केला गेला पाहिजे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे मत होते. भारताने आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील संबंध किंवा इतर राष्ट्रांबरोबरचे संबंध यांचाच परराष्ट्र धोरणामध्ये विचार केला जाऊ नये तर भारताच्या ज्या अंतर्गत समस्या आहेत त्यांचाही विचार परराष्ट्र धोरणामध्ये होणे अपेक्षित आहे. असे त्यांचे मत होते. म्हणजेच भारताचे परराष्ट्र धोरण ठरवत असताना बाह्य सुरक्षेची काळजी घेत असतानाच अंतर्गत सुरक्षाचे प्रष्न परराष्ट्र धोरणाच्या माध्यमातून सोडवले जात आहेत का? याचा विचार केला जाणे बाबासाहेबांना अपेक्षित होते.

पं. नेहरूजी परराष्ट्रीय धोरणाची मांडणी आदर्षवादी व भावनावर आधारीत करीत असत तर बाबासाहेब वास्तववादी दृष्टीकोणातुन परराष्ट्रीय धोरणाची मांडणी करीत.भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताने राष्ट्रकुलाचा सदस्य म्हणुन राहायचे का नाही, हा वादाचा मुददा होता. पंडीत नेहरूच्या विचाराप्रमाणेच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे देखील असे मत होते की, भारताने राष्ट्रकुलातील सदस्यत्व स्वीकारले पाहिजे. भारत व ब्रिटन यांच्यात ऐतिहासिक काळापासुन संबंध आहेत. भारतातील लष्कराची रचना, अर्थव्यवस्था, राजकीय संस्था हे भारताचे सर्व ब्रिटनच्या रचने प्रमाणेच आहेत. त्यामुळे भारताला ब्रिटन सोबतचे सर्व संबंध तोडणे योग्य ठरणार नाही. असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरा प्रमाणेच पं. नेहरूना देखील वाटत होते. मात्र इतर परराष्ट्रीय धोरणाच्या मुद्या बाबत नेहरूंषी त्यांचे मतभेद होते.

संसदीय लोकषाही प्रणाली डॉ. बाबासाहेबांना अतिषय प्रिय होती. त्यामुळे लोकषाही राष्ट्राबरोबर भारताने आपले परराष्ट्र संबंध वाढवले पाहिजे. कारण भारत हा लोकषाहीवादी देष आहे. लोकषाही देषामध्ये अमेरिकाकडे बाबासाहेबांचा विषेष असा कल होता. कारण अमेरिका हा संरक्षण, आर्थिक व व्यापारी अषा सर्वच बाबतीत महत्वपुर्ण ठरू षकतो, असे मत त्यांचे होते.

भारताचे अलिप्ततावादी परराष्ट्रीय धोरण डॉ. बाबासाहेबाना नको होते. कारण त्यामुळे भारताला आंतरराष्ट्रीय राजकारणात फार मोठे परिणाम भोगावे लागतील. दुसऱ्या महायुध्दानंतर जगाची अमेरिका आणि रषिया या दोन गटात विभागणी झाली होती. त्यांचे म्हणणे असे होते की, भारताने अमेरिकेच्या गटात जावे म्हणजे डॉ. बाबासाहेबाचा साम्यवादाला विरोध होता. लोकषाही राष्ट्राबरोबरच पुर्वेकडील राष्ट्रांचाही विचार केला पाहिजे असे मत डॉ. बाबासाहेबानी मांडले होते. ब्रम्हदेष, व्हिएतनाम, इंडोनेषिया, कम्बोडिया यासारख्या पुर्वेकडील राष्ट्राबरोबर भारताचे सांस्कृतिक संबंध आहेत. तसेच सिएटो करारात सामिल होऊन भारताने दक्षिण पूर्व आषियायी राश्ट्रे याबरोबर मैत्री करावी. आज गेली 20 वर्ष झाली भारत या भागातील ‘आषियान’ या संघटनेचे सदस्यत्व प्राप्त

करण्यासाठी प्रयत्न करत आहे पण हेच विचार बाबासाहेबानी आपणाला त्याच्या काळात सांगितलेले दिसुन येतात.

विस्तारवादी चीन संदर्भाही बाबासाहेबांची भुमिका स्पष्ट होती. चीन हे अतिषय धूर्त राष्ट्र आहे आणि अषा राष्ट्रासोबत भारताने गाफील राहून चालणार नाही. तसेच भारताने चीन बरोबर आदर्षवादी दृष्टोकाणातुन मैत्री करण्याचे प्रयत्न करू नये, अषी बाबासाहेबांची भुमिका होती. मात्र त्या काळातील पं. नेहरूचे धोरण हे चीन धार्जिन्य होते.

1949 मध्ये संयुक्त राश्ट्रसंघात चीनला कायमस्वरूपी सदस्यत्व मिळावे म्हणुन भारताने प्रयत्न सुरू केले तेव्हा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी व्यक्त केलेली प्रतिक्रिया फार महत्वाची आहे.'' चीन लढाई लढायला समर्थ आहे. ती आपण कषासाठी लढायची? साम्यवादी चीनची तळी उचलून आपण अमेरीके बरोबर वितुष्ट पत्कारले आणि त्या देषाकडुन मिळणाऱ्या आर्थिक आणि तंत्रज्ञानाच्या मदतीला मुकलो. चीनला संयुक्त राष्ट्रसंघात सदस्यत्व मिळावे यासाठी प्रयत्न करण्यापेक्षा भारताला मिळावे यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.'' यावरूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे विचार किती दुरदृष्टीचे होते ते आपणाला दिसुन येते. आज चीन संयुक्त राष्ट्रसंघात कायमस्वरूपी सदस्य आहे. भारत गेल्या अनेक वर्षापासुन संयुक्त राष्ट्रसंघात कायमस्वरूपी सदस्यत्व मिळावे म्हणुन झगडत आहे. आज चीन भारताच्या UNO व NSG या संघटनेच्या व गटाच्या सदस्यत्वााला विरोध करत आहे.

भारतीय संसदेमध्ये 1954 ला भारत चीन संदर्भातील पंचषील करार चर्चेसाठी आला होता. त्यावेळी बाबासाहेबानी अतिषय योग्य प्रकारे टिका केली होती. त्यांचे म्हणणे असे होते की, 'पंचषील धोरण हे बुध्द धर्माचा अविभाज्य घटक आहे. पण या धोरणाचा चीनकडून अवलंब होताना दिसत नाही. चीन जर तिबेटियन लोकांवर अन्याय करीत असेल तर त्यांना अषा प्रकारचे पंचषील धोरण करण्याचा काय अधिकार आहे?' त्यामुळे भारताने चीनच्या संदर्भात अतिषय स्पष्ट

आणि व्यावसायिक प्रकारचे धोरण घ्यावे. आदर्षवादी धोरण त्यांच्या समोर घेऊ नये. असा महत्वाचा मुददा बाबासाहेबांनी मांडला होता.

26 ऑगस्ट 1954 साली राज्यसभेत भारत सरकारच्या परराष्ट्रीय धोरणाची समीक्षा करताना चीन व रषिया ही साम्यवादी राष्ट्रे कषी विस्तारवादी व आक्रमणकारी वर्तनाची आहेत. हे डॉ. बाबासाहेबांनी सोदाहरण पटवून सांगितले आहे. जो देष तिबेटवर आक्रमण करू षकतो. तो देष भारतावर पण कधीही आक्रमण करूषकेल असा इषारा डॉ. बाबासाहेबांनी दिला. मात्र तरीही नेहरू सरकारने बेसावधपणे चीनषी मैत्री वाढवली. भारतावर चीनने 1962 ला आक्रमण केले आणि नेहरूजींनी जो आकांक्षा केली होती ती फोल ठरली.

समारोप –

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारताची राज्यघटना तयार करताना ज्या चुका भूतकाळात झाल्या त्या चुका भविष्य काळात होऊ नयेत याची काळजी घेतलेली दिसुन येतो. जनतेला केंद्रस्थानी ठेऊन राज्यघटनेची निर्मिती केली आहे. या देषातील जनतेला समानता, स्वातंत्र्य, न्याय,षांतता, धर्म, जात, भाषा व नागरीकत्व या सर्व घटकांना सारखेच महत्व दिले आहे. तसेच अंतर्गत बंडाळी, अराजकता, फुटीरतावादी यासाठी घटक राज्य आणीबाणी किंवा बाह्य आक्रमणासाठी राष्ट्रीय आणीबाणीची तर आर्थिक संकटासाठी आर्थिक आणीबाणीची तरतुद केली आहे. म्हणजेच आलेल्या संकटाचा सर्वांनी मिळून प्रतिकार कराचा त्यामुळे देषाची एकता आणि अखंडता टिकुन राहिल. राष्ट्रीय सुरक्षेला धोका निर्माण होईल अषा सर्वच घटकाला नियंत्रित ठेवले आहे. विस्तारीत अषा भूभागामुळे प्रांतरचना करून राज्यांना राज्यकारभार करण्याचा अधिकार दिला मात्र वेगळे होण्याचा अधिकार दिला नाही. आणि सर्वच घटक राज्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी उत्कृष्ट केंद्र षासनाची निर्मिती केली. राष्ट्रीय सुरक्षेच्या दृष्टीकोनातुन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भाषावार प्रांतरचनेची मांडणी केली. एक भाषा अनेक राज्य यामुळ राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होवून राष्ट्रवादाची भावना जागृत होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे परराष्ट्रीय धोरणाची मांडणी ही वास्तवादी दृष्टीकोनातुन करीत आदर्षवादाला त्यांनी कधीही महत्व दिले नाही. त्यांच्या मते भारताने परराष्ट्रीय धोरणामध्ये इतर राष्ट्राबरोबरचे संबंध याचाच विचार न करता भारताच्या अंतर्गत समस्याचाही विचार करणे गरजेचे आहे. परराष्ट्रीय धोरणामध्ये बाह्य सुरक्षेबरोबरच अंतर्गत सुरक्षेची काळजी घेतली पाहिजे असे बाबासाहेबांचे मत होते.

काष्मीर प्रष्न, अलिप्ततावादी धोरण आणि चीनची मैत्री इ. मुद्याची बाबासाहेबांनी परराष्ट्रीय दृष्टीकोनातुन मांडणी केली होती. मात्र त्यांच्या या विचाराला तत्कालीन सरकारने महत्व दिलेले दिसुन येत नाही. त्यामुळे आजही काष्मीर प्रष्नांची सोडवणूक झाली नाही. आलिप्ततावादी धोरण व चीन मैत्री यामुळे भारताचे मोठया प्रमाणात नुकसान झालेले दिसुन येते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे त्यावेळचे परराष्ट्रीय धोरण देखील आज किती महत्वाचे आहे ते दिसुन येते. त्यावेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी लोकषाही राष्ट्राबरोबर परराष्ट्रीय संबंध वाढवा असे सांगितले होते ते आज भाजप सरकार अमेरिका व युरोयिन राष्ट्राबरोबर संबंध वाढवताना दिसत आहे.

——— संदर्भग्रंथ———

1. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि राष्ट्रीय सुरक्षा– डॉ. विजय खरे, प्रथमावृत्ती 2010, सुगावा प्रकाषन, पुणे
2. विज्ञान, सुरक्षा आणि न्याय –डॉ. विजय खरे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अध्यासन व अभ्यास केंद्र, पुणे विद्यापीठ, पुणे–7
3. भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा – डॉ. व्ही. वाय. जाधव, प्रथमावृत्ती 2011, स्नेहवर्धन प्रकाषन, पुणे
4. डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर – खंड 10 कालखंड (1947 ते 1952) लेखक चांगदेव भवानराव खैरमोडे सुगावा प्रकाषन, पुणे–30
5. मराठी विष्वकोष खंड – 12
6. विवेक साप्ताहिक 6 एप्रिल 2015
7. लोकमत 13 एप्रिल 2015
8. सकाळ 14 एप्रिल 2014

बारामतीनगरपरिषदेच्या माध्यमातून अस्पृशोद्धार

प्रा. सुनिल सुखदेव लोखंडे
सहायक प्राधापक
इतिहास विभाग
तुळजाराम चतुरचंद महाविदयालय, बारामती
जि. पुणे. 07972424179, 09921588505

Abstract:

स्थानिक स्वराज्य संस्थाचा विकास जसा जसा होत गेला तसा त्यांच्या माध्यमातून अस्पृशता निवारणाचा पुरस्कार होवू लागला . या बाबतीत बारामती नगरपरिषद आगदी सुरवातीपासून अग्रभागी होती . प्रामुख्याने सफाईची कामे भंगी लोकांकडे असत. मात्र हे लोक बारामती मध्ये नसल्याने त्यांना काही सवलती देवून त्यांना बारामतीमध्ये आणण्याचा प्रयत्न केला होता. यापैकी एक उदाहरण म्हणजे मन्नू लुग्मन हा होता . त्याने १९०४ मध्ये सर्व्हे. नं. २६८ मधील ४-२७ एवढी जमीन बारामती येथे २० रुपये देवून खरेदी केली होती . तिचा आकार रू. १-१२ एवढा होता परंतु पुढे त्या जागेवर नगरपरिषदेणे प्लेगचा दवाखाना काढला . त्या जागेचा सारा मात्र मन्नू लुग्मनच भरत होता . त्यामुळे त्याने नगरपरिषदेकडे मला नुकसानभरपाई द्यावी किंवा ती जागा विकत घ्यावी असा अर्ज केला त्यानुसार नगरपरिषदेणे ती जागा २५ रू. देवून घेण्याचा ठराव केला व ती जागा घेण्याचा ठराव १६-४-१९०४ रोजी करून ती जागा घेतली .

यानंतर पुढे नवीन येणाऱ्या भांग्यांना झोपड्यांसाठी सर्व्हे . नं. ३ मधील जागा द्यावी व मदत म्हणून ४०/- रुपये प्रत्येकी द्यावेत असा ठराव १७ – १० - १९२२ रोजी झाला. हे सर्व नगरपरिषदेच्या माध्यमातून घडत होते याचे कारण म्हणजे तेथी काही व्यक्ती व पदाधिकारी परिवर्तनवादी विचारांचे होते. उदा. तत्कालीन सेक्रेटरी श्री. म. ना. सहस्रबुद्धे हे मुन्सिपल नोकर होते ते

भंगी समाजात मिसळत असत व त्यांच्यामध्ये होणारे नाटक भजन या मध्ये सामील होत असत . श्री. हिरा लालबिगे हा सफाई कामगार एकतारी भजन उत्तम गात असे . तसेच नगरपरिषदेचे एक माजी शिक्षक व नंतरचे नगरपरिषदेचे सभासद श्री . हरी पिराजी धायगुडे यांनी सर्व जातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी १९२४ मध्ये श्री.अहिल्याबाई बोर्डिंग सुरु केले होते

भंगी समाजातील व अस्पृश वर्गातील सर्व विद्यार्थ्यांमध्ये समानता आणण्याचा प्रयत्न म्हणून शाळेत अस्पृशता पाळली जावू नये. असा ठराव ई.स. १९१९-२० मध्ये झाला. त्यांनंतर पुढे १९ वर्षांनतर ३१-५-१९३९ रोजी नगरपरिषदेच्या मालकीच्या विहिरी, धर्मशाळा हरिजनांना सुद्धा खुले आहेत. अशा तेथे पाट्या लावाव्यात असा ठराव केला . स्वातंत्र्याच्या प्राप्ती नंतर अधिक भरीव कामांना नगरपरिषदेच्या माध्यमातून सुरुवात झाली. त्याचे उदाहरण म्हणजे अस्पृश्य कामगारांच्या वसाहतीसाठी रुपये २५००० /- खर्च करण्याचा २७- १२ – १९४८ रोजी करून श्री . श्रीरंग सटवाजी सोनावणे, श्री. माणिकलाल तुळजाराम शहा, श्री. उध्दव राव लक्ष्मण इंगुले, श्री. एन. जी. काळोखे व श्री. व्य. ग. तावरे या सभासदाची उपसमिती नेमून सादर कार्य केले मुंबई राज्याचे तत्कालीन अर्थमंत्री श्री . वैकुंठभाई मेहता यांच्या हस्ते वसाहतीची कोनशीला दिनांक १९-५-१९४८ रोजी बसविली त्यांनंतर वसाहतीचे काम एका वर्षात पूर्ण होवून मंत्री गणपतराव तपासे यांच्या हस्ते १५ -३-१९४९ रोजी उदघाटन झाले . नंतर १९-११-१९५२ रोजी मध्ये आणखी चार खोल्यांचे बांधकाम केले . त्यानंतर अस्पृश्य वडार इत्यादी यांच्यासाठी घरे बांधण्यास मदत करण्यास सुरुवात झाली . नंतर जागा विकत न देता ९९ वर्षाच्या कराराने देण्याचे धोरण स्वीकारले आणि १९५२ मध्ये गाडी वडार हौसिंग सोसायटी, अस्पृश्योद्धार हौसिंग सोसायटी, हरिजन हौसिंग सोसायटी, संस्थांच्या कामाला सुरुवात होवून राहाण्याचा अस्पृशांचा प्रश्न काही प्रमाणात सुटन्यास मदत झाली या नंतर विकास , मांग गारुडी इत्यादी सहकारी गृह निर्मान संस्थासुरु झाल्या . अस्पृश्य वर्गातील विद्यार्थ्यांना

वसतिगृहाची तात्पुरती सोय व्हावी म्हणून दाने बाजारातील तीन गोदामे वर्षाला एक रुपया असे नाममात्र भाडे घेवून १६-६-१९५८ रोजी दिलें. बारामती शहरात नगरपरिषदेच्या माध्यमातून स्वतंत्र्यरित्या अनेक मागासवर्गीय सोसायट्या स्थापन करून राहण्याचा प्रश्न सोडविला जात आहे दिवसेंदिवस शहराची वाढती लोकसंख्या वसाहतीमधील कमी पडणारी खोल्यांची संख्या , यासाठी नवीन जागी वसाहतीची योजना राबविता येयील का याचा विचार मा. अजितदादा पवार व राष्ट्रीय नेते शरदचंद्रजी पवार व मा . खासदार सुप्रिया ताई सुळे हे नेते दलि त वर्गाला नगरपरिषदेच्या माध्यमातून कशा सोयी उपलब्ध करून देता येतील यासाठी प्रयत्नशील आहेत.

भंगीमुक्ती

अस्पृश्योद्धारा नंतरचे महत्वाचे नगरपरिषदेचे काम म्हणजे भंगीमुक्ती होय. भंगी समाजातील लोकांनीच सफाईचे काम केले पाहिजे असा समज हळूहळू दूर होवून दिवसेंदिवस सफाईचे कामात बदल होत जावून यंत्राच्या माध्यमातून कचरा उचलणे सफाई करणे अशी कामे होवू लागल्याने इतर समाजातील लोक रोजगाराच्या दृष्टीने सफाईचे काम करू लागले आहेत. या उलट भंगी समाजातील लोक आपल्या मुलांना शिकवू लागल्याने विविध शासकीय पदावर नियुक्त झाले आहेत . अशाप्रकारे नगरपरिषदेणे अस्पृश्योद्धाराचे व भंगीमुक्तीचे काम केल्याचे दिसते

निष्कर्ष :

बारामती नगरपरिषदेणे आपल्या माध्यमातून अस्पृश्योद्धाराचे कार्य हाती घेवून सर्व जातींच्या साठी व विद्यार्थ्यांच्या निवासाचा प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न केला आहे . विशेषतः दुर्लक्षित अशा भंगी समाजाला परंपरागत सफाईच्या व्यवसायातून बाहेर काढून मुख्य प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न केला आहे .

संदर्भ :

- सहस्त्रबुद्धे .श्री. म . शताब्दीपूर्ती समाचार बारामती प्रकाशन १९६५
- बारामती नगरपरिषदेचा १९०४ चा अहवाल .
- बारामती नगरपरिषदेचा १९२० चा अहवाल .
- बारामती नगरपरिषदेचा १९२२ चा अहवाल .
- बारामती नगरपरिषदेचा १९२४ चा अहवाल .
- बारामती नगरपरिषदेचा १९३९ चा अहवाल .
- बारामती नगरपरिषदेचा १९४८ चा अहवाल .
- बारामती नगरपरिषदेचा १९४९ चा अहवाल .
- बारामती नगरपरिषदेचा १९५२ चा अहवाल
- बारामती नगरपरिषदेचा १९५८ चा अहवाल .

मुलाखत :

श्री. सुनिल शिंदे (सामाजिक कार्यकर्ता)

श्री. अनिल जाधव. (उपाध्यक्ष, बारामती शहर राष्ट्रवादी काँग्रेस)

- श्री. प्रकाश लालबिगे (संचालक, बारामती सहकारी बँक)
- श्री.संजय लालबिगे (नगरसेवक, नगरपरिषद बारामती)
- श्री. विजय खरात (माजी उपनगराध्यक्ष, बारामतीनगरपरिषद

गुप्त कालखंड सुवर्णयुग : एक भ्रम

प्रा. कानडे एस. बी.
सहायक प्राध्यापक
इतिहास विभाग
तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती ४१३१०२, जि.पुणे
Email.-shobhakanade@gmail.com

Abstract:

प्राचीन भारताचा कालखंड साधारणपणे (इ.स.पू.३०००- इ.स. १२०६) समजला जातो. या कालखंडामध्ये अनेक राजघराणी उदयास आली आणि अस्तास ही गेली. अशा विविध राजकीय कालखंडामध्ये गुप्त कालखंड विषयी मतभिन्नता आढळते. कारण अनेक इतिहास अभ्यासकांनी या कालखंडाला सुवर्णयुग म्हटले आहे. उदा. जोशी पी.जी., आचार्य कृ. अ., केथट्टीवार के. मु., डॉ. आठल्ये वि.भा. परंतु हयाच सुवर्णयुगाच्या मांडणीला थापर रोमिला, झा.डी.एन, शर्मा आर.एस. यांनी नाकारले आहे.

वरील सर्व इतिहास अभ्यासकांची मतमतांतरे पाहता गुप्त कालखंडाचा तुलनात्मक अभ्यास करून हया शोध निबंधाच्या माध्यमातून गुप्त कालखंड (इ.स. २७5 ते इ.स.55०) हे नक्की सुवर्णयुग आहे की सुवर्णयुगाचा आभास आहे? हे स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

साम्राज्यविस्तार :

गुप्त सम्राटांनी विशाल साम्राज्याची निर्मिती करून भारताचे एकीकरण घडवून आणले. समुद्रगुप्त व चंद्रगुप्त विक्रमादित्य हया साम्राज्याचे शिल्पकार होते. बलाढय साम्राज्य हा वैभवशाली युगाचा पाया होता.[१] गुप्तांच्या अगोदर मौर्य राज्यात भारताचे एकीकरण काही प्रमाणात झालेले होते.

समुद्रगुप्ताने ज्यांना आपल्या अधिपत्याखाली आणले त्या राज्यांची यादी बरीच मोठी आहे व देशाचा बराच मोठा प्रदेश व्यापणारी आहे. परंतु त्याचे प्रत्यक्ष शासन फक्त उत्तर भारतावर होते. दख्खनचे व दक्षिणेकडील राजे त्याला फक्त नजराणे देत असत. पश्चिमेकडील

शकांना त्याने जिंकले नव्हते. राजस्थान व पंजाबमधील गणराज्ये त्यानेच शेवटी संपविली हे खरे पण ती त्याच्या शासनाखाली नव्हती. कुषाण सत्तेला तेंव्हा उतरती कळा लागली होती हेही खरे, परंतु त्यांच्यावर स्वामित्व मिळवल्याचा समुद्रगुप्ताचा दावा विवाद्य आहे.[२] चिनी सूत्रात पुरावा मिळतो की, सिंहली राजाने नजराणा पाठवून गुप्त राजाला विनंती केली होती की, गया येथे बौध्द विहार बांधण्याची परवानगी द्यावी अशी विनंती करताना ठरविलेला नजराणा खंडणी मानणे कठीण आहे. दूरस्थ राजांशी त्याचे असेच संबंध असण्याची शक्यता आहे.[३]

वरील विवेचनावरून असे स्पष्ट होते की, गुप्तांचे राज्य ठराविक प्रदेशापुरते मर्यादीत होते. त्यांच्या साम्राज्यात मांडलिक राजेच मोठया प्रमाणात दिसून येतात. त्यामुळे गुप्त साम्राज्याचा विस्तार संपूर्ण भारतीय उपखंडात झालेला नव्हता. या वरून गुप्त साम्राज्य राजकीयदृष्टया सुवर्णयुग होते हे सिध्द होत नाही.

प्रशासकीय व्यवस्था :

गुप्त सम्राटांनी केंद्रिय प्रशासनापासून तो स्थानिक प्रशासनापर्यंत प्रशासनव्यवस्थेची साखळी निर्माण केली. सम्राटाचा नेतृत्वाखाली संपूर्ण साम्राज्याचे प्रशासन केंद्रिय सत्तेकडून चालत होते. गुप्तांच्या विशाल साम्राज्याची संपूर्ण सत्ता सम्राटाच्या हाती एकवटली होती.[४] येथे असे जाणवते की गु‌प सम्राटाचे प्रशासनावर पूर्णपणे वर्चस्व होते.

मौर्यांजवळ जसे स्वतःचे बलाढय सैन्य होते तसे गुप्तांनी स्वतःचे सैन्य बाळगलेले दिसत नाही. समुद्रगुप्ताचा त्याच्या द्विग्विजयांबद्दल गौरव करणारे लेख त्याच्या सैन्याबद्दल काही सांगत नाही. चिनी प्रवासी फाहियाननेसुध्दा गुप्त सैन्य किती होते हे सांगत नाही. मांडलिक जे सैनिकी साहाय्य देत असत त्यावरच गुप्तांचे सैनिक बळ मुख्यतः अवलंबून असावे.[5] गुप्त राजांजवळ खडे सैन्य होते. या सैन्याला सरंजामशहांनी वेळोवेळी पुरविलेल्या सैन्याची जोड मिळत असे.[६]

गुप्तांजवळ स्वतःचा सुसंघटित असा नोकर वर्गही नव्हता. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची नेमणूक स्वतः राजा करत असे. कधी कधी अनेक अधिकारपदे एकाच व्यक्तीच्या हाती असत. अलाहाबाद येथे सापडलेल्या समुद्र गुप्ताच्या ‘प्रयाग प्रशस्ती’ चा कर्ता हरिषेण, कित्येक महत्त्वाची खाती संभाळत होता. प्रशासकीय पदे वंशपरंपरेने दिली जात. त्यामुळे राजाचे

प्रशासनावरील स्वतःचे नियंत्रण कमकुवत झाले.[७] गुप्त राजवटीत केंद्रिय सैन्यबळ नाही, अधिकारपदे ही वंशपरंपरागत आहेत. तेथे प्रशासनावर सम्राटांची पकड कशी असू शकते?

सरंजामशाही व्यवस्थेचा उदय :

गुप्त काळातील सरंजामशाहीबद्दल पुढे आलेली महत्त्वाची बाब म्हणजे गुप्त राजांनी पुरोहित व प्रशासक यांना वसुलीबद्दल आणि प्रशासकीय कामात दिलेल्या सवलतीबद्दल दिलेली अनुदाने होत. अशा अनुदानांच्या पध्दतीची सुरूवात प्रथम सातवाहन राजांनी दख्खनमध्ये केली व नंतर त्या प्रथेला गुप्त काळात विशेषतः मध्यप्रदेशात नियमित स्वरूप प्राप्त झाले. धार्मिक कार्ये करणाऱ्यांना कायमच्या करमुक्त जमिनी अनुदान म्हणून दिल्या गेल्या आणि एरवी राजाकडे जाणारा महसूल गोळा करण्याचा अधिकारही अनुदानित जमीन धारण करणाऱ्यांना प्राप्त झाला. लाभार्थींना मिळालेल्या गावामध्ये राजाचे अधिकार अथवा नोकर प्रवेश करून शकत नसत. गुन्हेगारांना शिक्षा करण्याचे अधिकारही लाभार्थींना देण्यात आले होते.[8] जमिनींच्या इनामांमुळे सरंजामशाहीला वाव मिळाला. एक प्रकारची दास प्रथा अस्तित्वात आल्याचे तत्कालिन अनेक शिलालेखांवरून दिसते.[9] सरंजामशाही व्यवस्थेमुळे दास प्रथा अस्तित्वात आली असे साम्राज्य सुवर्णयुग कसे असू शकते?

आर्थिक व्यवस्था :

आर्थिक संपन्नता हा गुप्त काळाचा खास विशेष होता. शेती, व्यापार व उद्योगधंद्याच्या माध्यमातून ही आर्थिक भरभराट झालेली होती. गुप्त सम्राटाचे प्रोत्साहन धाडसी व्यापारी वर्ग व परदेशीय व्यापाराची वाढ या बाबी गुप्तकालीन आर्थिक संपन्नतेत भर घालणाऱ्या ठरल्या राष्ट्र व समाज श्रीमंत झाले.[१०] वरील मुद्दयावरून असे जाणवते की आर्थिक संपन्नतेमुळे राज्यामध्ये सुबत्ता नांदू लागली.

आधीच्या कालखंडाशी तुलना करता गुप्त राजांच्या काळात दूर अंतरावरच्या व्यापारात घट झालेली आढळते. इ.स.55० पर्यंत पूर्वेकडील रोमन साम्राज्याशी भारताचा काही प्रमाणात व्यापार चालू होता. इ.स. सहाव्या शतकाच्या मध्याच्याही आधी भारताकडे केल्या जाणाऱ्या रेशमाच्या मागणीत घट झाली होती.[११] दूरदेशांशी होणारा व्यापार घसरल्यावर कारागीर आपापल्या गांवाना खिळून राहिले. कालांतराने तेही शेतकरी कामगारांप्रमाणे जमीनदारांच्या

कहयात गेले.[१२] परंतु या कालखंडामध्ये परदेशी व्यापारांना खीळ बसली आणि त्यामुळे कारागिरांचा भार शेतीवर पडू लागला.

समाजव्यवस्था :

जीवनाच्या वेगवेगळया क्षेत्रांत वर्णभेद कसा बोकाळला होता हे गुप्तकालीन वाङ्.मयातून लक्षात येते. वेगवेगळया जातींसाठी व्याजाचे दर वेगवेगळे असे असत. पुराणाने तर चार वर्णांना चार रंगही देऊन टाकले. उदा. ब्राम्हणांना-पांढरा, क्षत्रियांना - तांबडा, वैश्यांना - पिवळा, शूद्रांना काळा. गुप्तांच्या काळात जातिसंस्थेना निश्चित स्वरूप प्राप्त झाले. ब्राम्हण समाजाचे नेते बनले. ब्राम्हणांचा कर्मठपणा वाढला. चांडाळांवर अनेक सामाजिक निर्बंध घातले गेले. त्यांना गावाबाहेर राहवे लागे, गावात यायचे असेल तर आगमनाची वर्दी देण्यासाठी घुंगरू लावलेली काठी आपटीत यावे लागे. अशा पध्दतीची गुप्त कालीन समाजव्यवस्था अनेक इतिहास अभ्यासकांनी मान्य केली आहे. एखादा देश संपन्न कधी असतो जिथे समाजात सर्व वर्गांना समान न्याय असतो. परंतु गुप्त साम्राज्यात तर चांडांळांना येण्यासाठी वर्दी दयावी लागते, मग अशा साम्राज्याला सुवर्णयुग म्हणता येत नाही.

स्त्रीयांची स्थिती :

गुप्त कालखंडात स्त्री-देवतांना अतिशय महत्त्व प्राप्त झाले, मग आपण असा अंदाज काढू शकतो की स्त्री वर्गाला महत्त्व असेल. परंतु येथे धर्मानेच स्त्रियांवर अशी काही बंधने लादली की ज्यांच्यामुळे त्यांचे भवितव्य अंधारून गेले. उदा. १) शिक्षण घेण्यास बंदी आली २) बालविवाहाचे समर्थन केले गेले ३) विधवांवर सक्तीचे ब्रम्हचर्य लादले गेले ४) सती जाण्याच्या प्रथेला धर्माची संमत्ती मिळाली **5**) मालमत्तेवर हक्क नाकारण्यात आला ६) स्त्री ही देवघेव करण्यासारखी मालमत्ता मानली जाऊ लागली. अशारितीने गुप्त कालखंडातील स्त्रियांची हालाखिची स्थिती बऱ्याच लेखकांनी मान्य केली आहे. ज्या साम्राज्यात स्त्रियांना सामाजिक समानता नाही. ते साम्राज्य सुवर्णयुग असू शकते का?

सांस्कृतिक उन्नती :

साहित्य निर्मितीच्या दृष्टिने गुप्त काळ संस्कृत साहित्याचे सुवर्णयुग होते. जागतिक कीर्ती लाभलेला गुप्त काळातील सर्वश्रेष्ठ कवी व नाटककार कालिदास विक्रमादित्याच्या दरबारी होता.[१३]

गुप्त काळात भारतात लिहिलेल्या नाटकांबाबत दोन गोष्टींचा खास उल्लेख केला पाहिजे. पहिली गोष्ट म्हणजे, ही सर्व नाटके सुखांतिका होत्या. या प्रयोगात एकही शोकांतिका आढळली नाही. उच्च व नीच वर्गातील पात्र एकच भाषा बोलत नाहीत. या कालखंडात धार्मिक स्वरूपाच्या वाङ्.मय निर्मितीत वाढ झाल्याचे लक्षात येते. उदा. रामायण, महाभारत या महाकाव्यात माणसाने कोणत्याही परिस्थितीत त्यांच्या जातीने व वर्णाने नेमून दिलेली कर्तव्ये फळाची अपेक्षा न धरता पार पाडावीत.[१४]

पुरूषांच्या स्त्रियांशी कामुक शृंगार हाच नाटकांचा व काव्यांचा मुख्य विषय असे. कवींनी केलेली स्त्री-देहाची वर्णने अजिंठयांच्या भित्ती-चित्रांमध्ये चित्रित केलेल्या स्त्रियांच्या उन्मादक शरीर-सौष्ठवाशी जुळतात. गुप्त काळापासून पुढे शृंगार हाच वाङ्.मयीन अभिव्यक्तिचा प्रधान विषय झाला.[१5] गुप्त कालखंडात नाटकांचा व काव्यांचा विषय शृंगारिक असेल. साहित्याच्या माध्यमातून जाती-व्यवस्था घट्ट होत असेल, अशा कालखंडाला सुवर्णयुग म्हणता येणार नाही.

हिंदूचे पुनरूत्थान :

मूळ वैदिक धर्माची पिछेहाट होत असताना. भक्ती पंथाचा स्वीकार करून वैदिक धर्माला लोकप्रिय स्वरूप देऊन हिंदू धर्माची उभारणी करण्याचे महत्त्वाचे कार्य पुराणांनी केले.[१६]

कालिदासाचे वाङ्.मय, काही पुराणांची रचना आणि गुप्त राजांनी शैव व वैष्णव या हिंदू संप्रदायांना राजाश्रय दिला असे सुचवणारी नाणी व शिलालेख एवढेच पुनरूज्जीवनाचे घटक दिसतात. वैष्णव व शैव संप्रदायाची वाढती लोकप्रियता म्हणजे काही धर्माचे पुनरूत्थान नव्हे. या दोन्ही संप्रदायांची मूळ शिकवण आधीच्या काळात तयार होती. गुप्त काळातील वाढत्या सरंजामशाही व्यवस्थेमध्ये त्यांचा बोलबाला इतकेच 'हिंदू' शब्दही चूक आहे. हा शब्द गुप्तांनंतरच्या काळात, 'हिंदू' म्हणजे भारतीय या अर्थी प्रथम अरबांनी वापरला होता. प्राचीन भारतीय स्वतःला केंव्हाही हिंदू म्हणवत नव्हते. एकंदरीत गुप्त काळात हिंदूचे पुनरूत्थान

झाल्याचा जो उदोउदो केला जातो तो खरा नाही. ते पुनरूत्थान नव्हते आणि हिंदूचे तर नव्हतेच नव्हते.[१७]

समारोप :

वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, ज्या कालखंडात देशाच्या अनेक भागांमध्ये दास प्रथा सुरू होती. त्यामुळे शेतकरी वर्ग अधिक दास्यात अडकला. स्त्री एक मालमत्तेचा विषय झाली आणि जन्मभर पुरूषावर अवलंबून राहणे तिच्या नशिबी आले. कला व साहित्यात मात्र तिचे गोडवे गायले गेले. जातिभेद पूर्वीपेक्षा अधिक कडक झाला. न्याय व कायदे उच्चवर्णीयांचे पक्षपाती झाले. उच्चवर्णीय लोक सुखी संपन्न होते आणि ऐषोरामात जगत होते. असे तत्कालीन कला व साहित्यातून म्हणता येते. परंतु खालच्या थरांतील सामान्य लोकांच्या बाबतीत असे म्हणता येते नाही. धर्म भेदजन्य वर्ण-व्यवस्थेचे समर्थन करू लागला. त्यामुळे गुप्त कालखंडाला सुवर्णयुग म्हणता येत नाही.

संदर्भसूची :

1- जोशी, पी.जी, - प्राचीन भारताचा इतिहास, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २००२, पृ. ३०**9**

2- झा.डी.एन. - प्राचीन भारत ऐतिहासिक रूपरेखा, के सागर प्रकाशन, पुणे, २००६, पृ. १३**5**

3- थापर रोमिला - आर्लि इंडिया, के सागर प्रकाशन, पुणे, २००७, पृ. ३२**9**

4- आचार्य धनंजय - भारताचा इतिहास : प्रारंभापासून १**5**२६ पर्यंत, श्री साईनाथ प्रकाशन, २००३, नागपूर, पृ. १७३

5- झा.डी.एन. - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. १३७, १३**9**

6- शर्मा आर.एस. - एन्शंट इंडिया, के. सागर प्रकाशन, पुणे, २०१**5**, पृ. २०**8**

7- झा.डी.एन. - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. १३**9**

8- शर्मा आर.एस. - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. २१०

9- झा.डी.एन. - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. १४०

10- जोशी पी.जी. - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. ३०**9**

11- शर्मा आर.एस. - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. २१२

12- झा.डी.एन. - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. १४२

13- आचार्य धनंजय - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. १**8**२

14- शर्मा आर.एस. - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. २१**8**, २१**9**

15- झा.डी.एन. - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. १**5**२

16- आचार्य धनंजय - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. १**8**२

17- झा.डी.एन. - उपरिनिर्दिष्ट, पृ. १**5**४

मोगल कालखंडातील सहिष्णू राज्यकर्ते (इ.स.१५२६ —इ.स. १८५७)

प्रा. मोहिते दिंगबर तुळशीदास

सहायक प्राध्यापक
इतिहास विभाग
तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती ४१३१०२, जि.पुणे
Email.-gigambarmohite12@gmail.com

Abstract:

प्राचिन कालखंडापासून भारतीय राज्यकर्ते हे साहिष्णूवृत्तीचे असल्याचे दिसून येतात. मात्र १७ व्या शतकात अनेक युरोपियन कंपन्या व्यापारासाठी भारतात आल्यानंतर इंग्रजांनी भारत देश जिंकून घेतल्या वर भारताच्या इतिहासाचे साम्राज्यवादी दृष्टीकोनातून पूनर्लेखन केले गेले. तेव्हा प्राचिन भारत हा हिंदू कालखंड, मध्ययुगीन भारत मुस्लीम कालखंड तर आधुनिक भारत हा ब्रिटिश कालखंड म्हणून ओळखला जातो.१

मोगल कालखंडातील राज्यकर्त्यांची नकारात्मक बाजू प्रकर्षाने पुढे येते. मात्र मोगलकालीन राज्यकर्त्यांची सहिष्णूवृत्ती खुप थोडया प्रमाणात समाजा समोर येतो. मोगलांना भारत इस्लाममय करायचा होता का? बाबराने राममंदिराच्या जागेवर बाबरी मशिंद बांधली का? औरंगजेबाने मुस्लीम धर्म स्विकारण्याचा प्रस्ताव संभाजी समोर ठेवला होता का?

वरील प्रश्नांच्या माध्यमातून मोगलकालीन राज्यकर्त्यांच्या धार्मिक बाजूवर प्रकाश टाकण्याचा केलेला हा अल्पसा प्रयत्न या प्रयत्नातून मोगलकालीन राज्यकर्त्यांची सहिष्णू बाजू मांडण्याचा मी यथोच्छीत प्रयत्न केलेला आहे.

सहिष्णूता –

मोगल राज्यकर्त्यांची सहिष्णूता पाहाण्यापूर्वी सहिष्णूता म्हणजे काय? हे प्रथम पहावे लागेल.

सहिष्णूता म्हणजे–सर्वांना स्वतंत्र अस्तिव जपण्याचा, विचार करण्याचा व आपले विचार निर्भयपणे मांडण्याचा आपापले धर्म, रूढी, चालीरिती पाळण्याचा हक्क म्हणजेच सहिष्णूत होय.२

पार्श्वभूमी–

मध्ययुगीन कालखंडातील फक्त मोगल राज्यकर्ते सहिष्णूवृत्तीचे नव्हते तर सहिष्णूवृत्तीचे नव्हते तर सहिष्णूवृत्तची संकल्पना खुप प्राचिन आहे. भारतातील अनेक घराणे ही सहिष्णू वृत्तीची असल्याचे दिसून येतात. मौर्य कालीन सम्राट अशोकाने इ.स.पूर्व २७२– इ.स.पूर्व २३६ बौध्द धर्माचा स्विकार केलेला असला तरीही सम्राट अशोकाने इतर धर्मियांवर अन्याय केले नाहीत तर इतर धर्मीयांना त्यांच्या रूढी, परंपरेनुसार राहण्याची अनुमती दिलेली होती. याच बरोबर सातवाहन घरण्यातील राज्यकर्त्यांनी वैदिक धर्माचा पुरस्कार केला असला तरीही त्यांनी इतर बौध्द, जैन लोकांना त्यांच्या परंपरेनुसार राहण्याचा अधिकारही दिलेला होत.३ प्राचिन भारतीय राज्यकर्तांची सहिष्णूता पुढे मोगलकालीन राज्यकर्त्यांनी सुरू ठेवली.

भारतात राष्ट्रीयत्वाची संकल्पना रूजवणारा सहिष्णू बाबर (इ.स. १५२६ व इ.स. १५३०)

भारतात मोगल सत्तेची स्थापना करणाऱ्या बाबराला चंगेज खानाचा वारसा लाभलेला होता. बाबराने पानिपतच्या पहिल्या युध्दात विजय मिळवला असला तरी त्याचा भारतातील सत्तेचा मार्ग सोपा नव्हता. बाबराला पुढे उत्तर भारतातील सर्वात प्रबळ मेवाडच्या राणासंग याच्या विरोधाला तोंड दयावे लागले. या युध्दाच्या वेळी मोगलांची स्थिती कमजोर असल्यामुळे बाबराला धर्माचा आधार घ्यावा लागला.

बाबर पुढे कनुवाच्या संघर्षाचा उल्लेख आपल्या आत्मचरिप्रपर ग्रंथात 'तुझक—ए—बाबरी मध्ये करताना म्हणतो'

'हे सरदारांनो आणि शुर वीरांनो
जो कोणी या जगात येतो, त्याला मृत्युत्र.............
........उद्दिष्ट साहय करीत असताना आपल्याला मरण यावे
आणि बदला घेत असातना मरण यावे''

अशाप्रकारे धर्माचा राजकारणांसाठी आधार घेवुन बाबराने कनवाच्या लढाईत विजय मिळवला आणि स्वत:ला गाझी ही उपाधी धारण केली.४

राजकारणांसाठी धर्माचा आधार घेणाऱ्या बाबराने भारतीय राष्ट्रीयत्वाची संकल्पनेचा पाया घातल्याचेही दिसून येते. त्याने आपल्या आत्मचरित्र 'तुझूक—ए—बाबरी' मध्ये भारतीयांचा उल्लेख तो हिंदी असा करतो. हिंदी या शब्दात हिंदू व मुस्लीम हे दोन्ही धर्मिय लोक येतात.

बाबराने राममंदिर पाडले का?

बाबरा विषयी समाजात असंख्य गैरसमज ही दिसून येतात. बाबराने त्याच्या राजकिय कारकीर्दीत (इ.स.१५२६—इ.स.१५३०) प्रभू रामचंद्राच्या जन्मस्थळ असणाऱ्या अयोध्येतील राममंदिर पाडुन त्या जागेवर मशिदी निर्माण केली. परंतु संशोधकांनी शोध घेतला असता त्या जागेवर राममंदिर अस्तित्वात असल्याचे कोणतेही पुरावे मिळाले नाहीत.५

मोगल बादशहाने आपला मुलगा हुमायुनला लिहिलेले एक पत्र उपलब्ध आहे. या पत्रातुन बाबराचा सहिष्णू धोरणावर चांगला प्रकाश पडतो. त्या पत्रात तो लिहितो.

''प्रिय मुला,

या हिंदुस्थानात अनेक धर्म आहेत. असे सर्वधर्मयुक्त राज्य आपल्याला मिळाले म्हणून आपण अल्लाहचे आभार मानायला हवेत. त्यांचा धर्म पाळण्याची मुभा त्यांना दे. येथील लोकांची मने जिंकण्यासाठी गो हत्या बंद कर कायदयाचे पालन करणाऱ्या प्रजेची देवळे व धार्मिक पूजास्थाने उध्दवस्त करू नकोस. सर्व लोकांना त्यांच्या धार्मिक परंपरा आणि रितीजिवाजांचे पालन करू दे. तरच इस्लामची भरभराट होईल व एकात्मता वाढीस लागेल''६

जो बाबर नितिमत्तेचे व मानवतेचे तसेच परधर्मसहिष्णतेचे धडे आपल्या मुलाला देतो तो मंदिर पाडणे व त्याजागी मशिद उभारणे शक्य आहे का?

वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, मोगल साम्राज्याचा संस्थापक बाबर हा सहिष्णूवृत्तीचा होता.

बाबराचे सहिष्णू वारसदार –

बाबराचा सहिष्णूतेचा वारसापुढे हुमायुन, अकबर, जहॉगीर आणि शहाजहान याने चालविला असे समजले जाते. ओरंगजेब सत्तेवर आल्यानंतर या धोरणात बदल झाला हे अनेक इतिहासकारांनी कथन केले आहे.

औरंगजेब – महान राज्यकर्ता (इ.स.१६५८ – इ.स.१७०७)

औरंगजेब बादशहाने जवळ, जवळ ५० वर्षे राज्य केले. त्याच्याच राजकिय कारर्किदीत मोगलांचा सर्वाधिक राज्यविस्तार ही झाला. औरंगजेब बादशहा आयुष्यातील शेवटचे २७ वर्ष राजधानीपासून दूर राहिला तरीही

उत्तर भारतात कोठेही बंड झाल्याचे दिसून येत नाही. यातूनच औरंगजेब हा महान राज्यकर्ता असल्याचे दिसून येते.

औरंगजेबा विषयी अनेक गैरसमज ही समाजात असल्याचे दिसून येते. त्याचा थोडक्यात पुढीलप्रमाणे आढावा येईल.

दारूऊल–हरबचे, दारउल इस्लाम मध्ये रूपांतरण करावयाचे होते का?

औरंगजेबाला संपूर्ण भारत देश इस्लाममय करावयाचा होता. असाही एक समज समाजात आहे औरंगजेब हा हिंदू विरोधक होता. त्यामुळे त्याने अनेक हिंदूची मंदिरी पाडली. असेही सांगितले जाते.

मग प्रश्न निर्माण होतो की, औरंगजेबाने इस्लामी असणारी आदिलशाही व कुतुबशाही का जिंकून घेतली? याचाच अर्थ असा होतो की, औरंगजेबाला स्वतःचे राज्य वाढवावयाचे होते. स्वतः धर्म वाढवावयाचा नव्हता. औरंगजेबाने राज्याचा विस्तार करण्यासाठी धर्माचा आधार घेतला

औरंगजेबाने असंख्य मंदिरे पाडली, लुटली होती का?

औरंगजेबाने काशी येथील विश्वेश्वराचे मंदिर पाडल्याचा दाखला अनेक इतिहासकार देतात परंतु त्या पाठीमागची खरे कारण सांगत नाहीत. औरंगजेबाच्या रजपुत सरदाराच्या पत्नीवर झालेल्या बलात्काराचा बदला घेण्यासाठी व अनैतिकतेचा अड्डा बनलेले मुळ मंदिर उध्दवस्त करण्यासाठी औरंगजेब आज्ञा देतो की, हे मंदिर उध्दवस्त करण्यात यावे. त्याच बरोबर काशी येथील विश्वेश्वर मंदिर इतरत्र बांधण्याचा आदेशही देतो. हा खरा इतिहास समाजा समोर येत नाही. पाटणा येथील पुराणवस्तू संगहालयाचे अधिकारी डॉ.पी.एल.गुप्ता यांनी देखील ही सत्यघटना असल्याबद्दल दुजोरा दिला आहे. ७

काशी येथील मंदिर पाडणाऱ्या औरंगजेबाने जेजुरीच्या खंडोबा मंदिराच्या जीर्णोध्दारसाठी मदत केली होती. वृंदावनाच्या प्रसिध्द कृष्णा मंदिरासह उज्जैन चे महाकाळेश्वर मंदिर, चित्रकूटचे बालाजी मंदिर, गुवाहटीचे उमानंद मंदिर इत्यादी हिंदू देवालयानाही त्याने मदत केल्याच्या नोंद समकालिन कागदपत्रांमध्ये आहेत. त्याने शंत्रुजयाच्या जैन मंदिराना देणग्या दिल्या होत्या. औरंगजेबाने डेहराडूनच्या गुरूव्दारालाही मदत केली होती. ८

मध्ययुगीन कालखंडामध्ये देवळांमधील प्रचंड संपत्तीची लुट करणे व शत्रुपक्षावर दहशत प्रस्थापित करणे हा त्या पाठीमागचा हेतू होता.

समारोप –

वरील विवेचनावरून असा निष्कर्ष काढता येतो की, मध्ययुगीन भारताचा संघर्ष हा राजकिय होता तो केंव्हाच धार्मिक संघर्ष नव्हता तसेच मध्ययुगीन मोगल राज्यकर्ते सहिष्णूवृत्तीचे होते. त्यांनी काही प्रमाणात धार्मिक अत्याचार केले असले तरी त्यापाठी मागील हेतू हा राजकिय होता. धार्मिक नव्हता हे स्पष्ट होते.९

संदर्भ सुची :–

१. झा. डि. एन. प्राचीन भारत ऐतिहासिक रूपरेषा के.सागर प्रकाशन पुणे. २००२, प्रस्तावना पान नं.१३

२. डब्ल्यु, डब्ल्यु.डब्ल्यु– विकी पिडीया सहिष्णूता डॉट कॉम

३. झा. डि. एन. प्राचीन भारत ऐतिहासिक रूपरेषा के.सागर प्रकाशन पुणे. २००२, प्रस्तावना पान नं.९८

४. मेहता जे. एल मध्ययुगीन भारताचा बृहत इतिहास खंड २ Sterling Pub N.Delhi 2007

५. शिखरे चंद्रशेखर प्रतिइतिहास जिजाई प्रकाश ठिकाण पुढे २००५, पान नं.५२
६. शिखरे चंद्रशेखर प्रतिइतिहास जिजाई प्रकाशन २००५ पान नं. ५२—५३
७. युनियानी राम जमातवादाचे राजकारण मिथके आणि वास्तव सुभाषा प्रकाशन जून २००७ पान — ६८
८. शिखरे चंद्रशेखर प्रतिइतिहास जिजाऊ प्रकाशन पुणे २००५ पान नं. ४४
९. शिखरे चंद्रशेखर प्रतिइतिहास जिजाऊ प्रकाशन पुणे २००५ पान नं. ४४

पार आणि शिवार लेखामधील ‘दाजी’ एक अनुबंध

प्रा. चंद्रशेखर भारती

सहायक प्राध्यापक□मराठी विभाग

तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय] बारामती

Email - cbharti999@gmail.com

Abstract:

भारतीय समाज आज एकविसाव्या शतकात परिवर्तनाच्या दिशेने वाटचाल करीत असताना नवनवीन आशावादाचे ध्वज मिरवून आनंदाचे सुस्कारे सोडत आहे. पण भविष्यकाळाची स्वप्ने रंगवित असताना भुतकाळ व वर्तमानकाळ विसरत चाललेला आहे या संदर्भात लक्ष वेधावेसे वाटते ते आजही काही प्रमाणात दूर्लक्षीत असलेल्या ग्रामीण जीवनाकडे. आजही ग्रामीण भागाचा सर्वस्पर्शी विकास झाला आहे. असे मला तरी वाटत नाही. थोडे मागे जाऊन प्रारंभीचा म्हणजे ब्रिटिश राजवटीच्या काळाचा विचार केला तर त्या वेळी ग्रामीण जनता मोठया प्रमाणात विकासापासून वंचित होती. ग्रामीण मातीला सर्व बाजूने तडा गेला होता. आजही काही प्रमाणात ही परिस्थिती दिसते असे असले तरी काही बाबतीत आज ग्रामीण जनताही विकासाकडे वाटचाल करून परिवर्तनाच्या युगात स्थिरावण्याचा प्रयत्न करते आहे. हे देखील तितकेच खरे.

परिस्थितीनुरूप समाजत परिवर्तन होत असते व त्याचा परिणाम साहित्यावर होतो. सुरूवातीच्या काळात ग्रमीण जनता शिक्षणापासुन वंचित होती त्यामुळे साहित्यात त्याचे चित्रण

येणे ही अशक्य बाब होती. फक्त विनोदाचा भाग म्हणून त्यांचे साहित्यात चित्रण होत होते. पुढे अनेक प्रकारची परिवर्तने होत गेली. शिक्षण प्रसाराचे कार्य **1906** च्या सुमारास समाजसुधारकांच्या कार्यातून झाले होतेच. पण स्वातंत्र्योत्तर काळातच त्यास व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले. शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे प्रभावीसाधन असल्याने ग्रामीण जनतेस परिवर्तनाच्या युगात स्वतःच्या अस्तित्त्वाची जाणीव होऊ लागली. आत्मभानाची जागृती होऊन मोठया प्रमाणात ग्रामीण जनता शिकु लागली. स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतरच्या काळात सुशिक्षित असलेली संवेदनशील सृजनशील तरूणपिढी आपले जीवनानुभव शब्दांकीत करू लागली व आपल्यावरील अन्याय अत्याचारांना वाचा फोडू लागली. **1945** नंतर मोठया प्रमाणात ग्रामीण साहित्याचे लेखन झाले व खÚया अर्थाने ग्रामीण साहित्य बहरू लागले. पुढे **1960** ला मराठी साहित्यात ग्रामीण साहित्य प्रवाहाची लाट आली.

हे साहित्य निर्माण होण्यास अनेक लेखकांनी विचारपूर्वक भूमिका बजावली त्यात डॉ.नागनाथ कोत्तापल्ले] आनंद यादव] वासुदेव मुलाटे] भास्कर चंदनशिव या **1960** नंतरच्या वास्तववादी ग्रामीण साहित्याचे लेखन करणाÚया लेखकांचा विशेष उल्लेख करावा वाटतो. त्याचप्रमाणे बदलत्या ग्रामीण जीवनाचे वास्तव दर्शन घडविनाÚया व ग्रामीण जीवनाचा जन्मजात वारसा लाभलेल्या द.ता.भोसले यांच्या नावाचा उल्लेख करणे देखील आवश्याक आहे. त्यांच्या ‘पार आणि शिवार’ कलाकृतीतील ‘दाजी’ या लेखासंबंधी माझे विचार या संशोधन लेखामध्ये मी मांडणार आहे. बदलत्या खेडयाचे चित्रण करीत असताना तेथील दारिद्रय समस्या यांचे व्यक्ती प्रसंगानुरूप वास्तव चित्रण या लेखामध्ये लेखकने केले आहे. ग्रामीण भागातील राजकारण न्यायनिवाडा शैक्षणिक समस्या या सर्व लेखकाने पार आणि शिवार या कलाकृतीच्या माध्यमातून उभ्या केल्या आहेत. खेडयातील शिक्षणाची समस्या व तेथील जनतेचा शिक्षणाविषयी बदलणारा दृष्टिकोण सरांनी अनेक लेखाद्वारे मांडला आहे. त्यातील दाजी लेखाद्वारे माझी मते मांडण्यापूर्वी ग्रामीण साहित्याची थोडीशी तात्त्विक चर्चा करणे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप ः

या शोधनिबंधातून आपणास ग्रामीण साहित्याचे खरे स्वरूप अनेक ठिकाणी कळेलच पण सुरूवातीस थोडक्यात चर्चा करणे गरजेचे आहे. ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप पहात असताना भारतीय समाजजीवनाचा आत्मा असलेले खेडे आणि खेडयातील गावगाडयाचे स्वरूप हे आपणास

कृषी निसर्ग ग्रामीण संस्कृती यातून दिसून येते. वरील सर्व घटकांनुसार आलेले वर्णन द.ता.भोसले यांनी 'पार आणि शिवार' या लेखसंग्रहातून स्पष्ट केले आहे.

ग्राम म्हणजे काय □

"ग्राम म्हणजे खेडे खेडे म्हणजे जमीन खेडूत म्हणजे जमीण कसणारा कृषीप्रधान शेतीवर उपजिवीका करणारी शेतीला अनुसरूण सण उत्सव साजरे करणारी ग्रामव्यवस्था."

आणि अशाच ग्रामव्यवस्थेचे 'पार आणि शिवार' मध्ये द.ता.भोसले यांनी आविष्करण केले आहे. व या ग्रामव्यवस्थेचे वास्तव आपल्यासमोर उभे केले आहे.

ग्रामीण संस्कृती ः

ग्रामीण संस्कृती ही प्रामुख्याने प्राचीन काळापासून कृषिकेद्रित संस्कृती होती. आज खेडयापाडयातून परिवर्तनाला प्रारंभ झाला असला तरी कितीही परिवर्तन झाले तरी "कृषिकेंद्रित रचना" हे ग्रामीण साहित्याचे पहिले वैशिष्टय ठरते. आणि म्हणूनच कृषीजीवन आणि शेतकरी हा ग्रामसंस्कृतीचा पहिला व प्रमुख घटक पूर्विपासून राहिलेला आहे. याचबरोबर ग्रामीण संस्कृतीत कुटूंबव्यवस्था व जातीव्यवस्था हे घटक देखील महत्त्वाचे आहेत.

या ग्रामसंस्कृतीच्या महत्त्वाच्या घटकांच्या अनुरोधानेच द.ता.भोसले यांनी लेखन केले आहे. आणि ते लेखन या संस्कृतीची वास्तवता स्पष्ट करते.

ग्रामीण साहित्याच्या व्यख्या ः

ग्रामीण साहित्याच्या व्याख्यांसंदर्भात अभ्यासकांनी पुढीलप्रमाणे मते मांडली आहेत. "ग्रामीण जीवनातून फुलणारे ग्रामीण वास्तवातून साकार होणारे साहित्य ते ग्रामीण साहित्य होय." [1] डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले

"ग्रामीण जाणिवा व्यक्त करणारे ग्रामीण वास्तवाचे यथार्थ आणि कलात्मक दर्शन घडविणारे साहित्य ते ग्रामीण साहित्य होय."[2] डॉ.श्रीराम गुंदेकर

या अभ्यासकांच्या विचारांबरोबरच माझ्या मते "ग्रामीण जीवणाचा पाया असलेल्या कृषिजीवनाचे व ग्रामीण समस्यांचे वास्तवदर्शी चित्रण करणारे साहित्य ते ग्रामीण साहित्य होय."

ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा ः

कोणतेही साहित्य निर्माण होत असताना त्या पाठीमागे असलेली प्रेरणा ही अत्यंत महत्त्वाची असते. ग्रामीण साहित्यात देखील ही गोष्ट वावगी नाही. तथपी ग्रामीण साहित्याची प्रेरणा ही काळानुसार बदलत जाणारी आहे.

ग्रामीण साहित्याचे प्रथम प्रेरणास्थान म्हणजे महात्मा फुले होत. ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणेविषयी म्हटलेलेच आहे की आम्ही महात्मा फुले यांच्या प्रेरणांना विचारांना श्रध्दांना मानुन हे साहित्य निर्माण करीत आहोत पण असेही म्हटले आहे की ग्रामीण साहित्यावर फुलेंचा प्रभाव आहे. पण प्रेरणा दिसत नाही पण हे तत्त्वतः मला मान्य नाही कारण फुलेंनी प्रारंभीच्या काळातच शेतकाÚयांचा आसूड सारखा ग्रंथ लिहून ग्रामीण जीवनाचा भरभक्कम पाया असलेल्या शेतकरी जीवनाच्या समस्यांना वाचा फोडली आहे. हे सत्य नाही का □त्यांच्या विचारातून बरेच परिवर्तन ग्रामीणांच्यामध्ये झाले आहे त्यामूळे फूले हे ग्रामीण साहित्याचे मुख्य प्रेरणास्त्रोत मी मानतो. त्याच बरोबर राजर्षी शाहू विठ्ठल रामजी शिंदे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या विचारांचे तर अधिष्ठान आहेच. टसेच आगरकर लोकमान्य टिळक महात्मा गांधी यांच्या राष्ट्रीय विचरांचेही अधिष्ठाण आहेच.

या समाजसुधारकांच्या प्रेरणेने ग्रामीण जनता शिकू लागली व आपले विचार मांडू लागली यानंतर अनेकांच्या लेखनातून **1960** पर्यंत प्रेरणा बदलत गेली.

1960 नंतरच्या ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा पहाता आपणाला असे दिसून येते की मराठी साहित्यात ग्रामीण जविनाचे वास्तव चित्रण येत नाही म्हणून अनेक लेखकांना हे वास्तव चित्रण यावे असे वाटू लागले व तशी प्रेरणा मिळून आज ग्रामीण साहित्य मोठया प्रमाणात निर्माण होत आहे. महाराष्ट्राच्या विविध प्रदेशातील आणि ग्रामीण समाज्याच्या अनेक थरातील लेखक आज सातत्याने लेखन करताना दिसत आहेत...!

ग्रामीण साहित्याच्या मुळ पिंडाची इथपर्यंत चर्चा झाल्यानंतर आता या शोधनिबंधाचा मुख्यविषयाकडे वळूयात "पार आणि शिवार" या लेखसंग्रहात द.ता. भोसले यांनी बदलत्या ग्रामीण जीवनाच्या बदललेल्या समस्यांचे व्यक्ती प्रसंग व घटनांच्या माध्यमातून वास्तवदर्शी चित्रण केले आहे. अर्थात यात अनेक प्रकारच्या समस्या असुन यातील बरेच प्रसंग द.ता.भोसले यांनी स्वानुभवलेले आहेत.आणि याच अनुभवविश्वाला त्यांनी आपल्या लेखांमधून कधी गांभीर्याने आत्मपीडेच्या जाणिवेतून क्वचित विनोदाच्या अंगानेही अभिव्यक्त केले आहे. ग्रामीण भागातील अंधश्रध्दा शिक्षण सण उत्सव समाजप्रवृत्ती या सर्व बाबींचे मार्मिक चित्रण त्यांनी केले आहे.

दाजी या लेखातील अनुबंध ः

ग्रामीण भागातील व्यक्ती शिक्षणातील परिवर्तनातून आपल्या मूळ मातीस कसा विसरतो याचे प्रत्यक्षात घडलेल्या घटनेतून केलेले चित्रण द.ता.भोसले यांनी आपल्यापूढे या लेखाातून

उभे केले आहे. शिक्षणविषयक सहेतूक भूमिका असलेल्या पित्याच्या आयुष्याची होणारी वाताहत हा देखील महत्त्वाचा मुद्दा आपणास जाणीव करूण देत आहे.

दाजी हा खेडयातील प्रेमळ पित्याच्या व पुढील आयुष्यात शिक्षणाच्या माध्यमातून मुलाकडून काही आपेक्षा बाळगूण असलेल्या स्वरूपात आपणास प्रथमदर्शनीच दिसतो. त्याचे प्रेम हे मूलाच्या जन्मापासून अखेरपर्यंत असलेले जाणवते पण म्हणतात ना की 'दिव्याने दिवा पेटवायचा' तर दिव्याने झोपडीच पेटवली जाते त्याप्रमाणे या प्रेमळ व आशावदी पित्याच्या आपेक्षांची जणू झोपडीच पेटवताना त्याचा मुलगा साहेबराव दिसतो.

दाजी हा एक कष्टाळू शेतकरी पण आपल्या कुलदिपकासाठी त्याला जाणिवपूर्वक आस्था आहे. कारण त्याचा मुलगा शिक्षण घेत आहे. पण मूलाने बापाच्या इच्छांना मूरड घालण्यास सामर्थ्य दाखविणे ही बरीच मोठी मर्यादा आहे. आज ग्रामीण भागात शिक्षणाचा मोठयाप्रमाणात विकास झालेला नसला तरी बदलत्या परिस्थितीनुसार ग्रामीण भागातील व्यक्ती शिक्षणास महत्त्व देत आहे.आणि आपल्या मुलांच्या शिक्षणासाठी मोठया कष्ठाने जीवन कंठित आहेत त्या अनुबंधाने द.ता. भोसले यांनी मुलगा शिकून आपल्या पुज्य मातापित्यांना कसा विसरतो या मुदयावर उत्तमरित्या बोट ठेवले आहे. असे मला वाटते. कारण आज ही समस्या ग्रामीण भागात मोठया प्रमाणावर आढळते.

शिक्षणाच्या माध्यमातून परिवर्तन झाल्यावर ग्रामीण भागातील व्यक्ती अशी का वागते याचे द.ता.भोसले यांनी केलेले चित्रण अतिशय समर्पक आहे. आजही मूलांच्या शिक्षणासाठी ग्रामीण भागातील पालकांना जमीन विकणेउ बैल विकणे यात काही विशेष वाटत नाही कारण या पाठी मागे त्यांची भरभक्कम आशावादी भूमिका असते. अपेक्षांचा डोंगर उभा असतो. त्याच अवस्थेत या लेखाचा नायक दाजी वास्तवात आपल्या मुलासाठी शिक्षणविषयक जबाबदारी पार पाडत असताना आपणास दिसतो. व त्याचा मुलगा शिक्षण घेतल्यावर त्याला विसरतो.

आज ग्रामीण समाज आंर्तजातिय विवाहास जबरदस्त विरोध करतो याची मला चांगली जाणीव आहे. पण साहेबरावाने आपल्या आईवडलांना न जूमानता परस्पर विवाह केला तेंव्हा दाजीला आतिव दुःख होते. व हे चित्रण ग्रामीण भागात सर्रास दिसू लालगले आहे. व अशा

पध्दतीने शिक्षणातून चांगले परिवर्तन होण्यापेक्षा समस्याच निर्माण होतात. साहेबरावासारखे ग्रामीण भागातील सुशिक्षित तरून साहेब बनून देखील जन्मदात्या आई वडलांना बेगडी स्वभावामूळे विसरतात.

मूलगा शिकूण मोठा साहेब होतो पण बापाने उधारीवर बिडीकाडी विकायचा धंदा करून आपली भूक भागविणे यात त्या समाजाचा काही दोष नाही होष आहे तो साहेबरावाला शिक्षणातून बदलविणाÚया परिस्थितीचा किंबहूना स्वतःचे मन परिवर्तन करूण घेणाÚया साहेबरावाचा. ग्रामीण भागात शिक्षणाचा विकास काही प्रमाणात झाला असला तरी स्वतःचा विकास कारूण आपल्या मायपित्यांना आठवणीवर जगविणारे अनेक तरूण ग्रामीण भागात आहेत. पण या आठवणी किती दिवसाच्या त्यातून आईवडलांची मायेची प्रेमाची अपेक्षांची तहाणभूक भागणे खूपच कठीण आहे. आजच्या एकविसाव्या शतकाच्या परिवर्तनाच्या युगात तरी या लेखाचा प्रभाव आमच्यासारख्या शिक्षित तरूणांवर होताना दिसूण येतो.

आज ग्रामीण भाग शिक्षणापासून वंचित आहे. असे वारंवार म्हटले जाते व त्यामूळेच ग्रामीण भागाचा विकास होत नाही अशी वारंवार भूमिका घेतली जाते पण ग्रामीण तरूण आज शिक्षणातून फक्त स्वतःचा विकास करतो आपल्या कुटूंबियांना लाथाडतो तेंव्हा सबंध समाजाचा विकास होईल कसा □हा गहण प्रश्न आहे.

अयुष्याचे शेवटचे श्वास घेत असतांना देखील दाजी म्हणतो “मला गरम गरम भाकरी खावीशी वाटतीया आन त्यातला एक घास साहेबरावाच्या हातान खावासा वाटतुया बस्स...” या वाक्यातून एका पित्याची आपल्या मूलाकडून मरतेसमयी देखील काहीतरी अपेक्षा असते पण हा बेगडी स्वरूप धारण केलेला मूलगा आपल्या बापाची इच्छा कशी पूरवेल यातून द.ता.भोसले यांनी शिक्षित झालेल्या असंख्य बेगडी तरूणांच्या माणसीकतेवर ताशेरे ओढले आहेत.

थोडक्यात ग्रामीण भागातील तरूण शिक्षणाच्या निमित्ताने शहरामध्ये येतो व त्याला शहारी जीवनाचा ध्यास लागल्यावर ग्रामीण मातीला तो विसरतो त्याला ते मातीतले जीवन जगणे असहय होते. व हेच या मुलांच्या बेगडी वागण्याचे गमक द.ता.भोसले यांनी दाजी या लेखामधून उलगडून दाखविले आहे.

संदर्भ ग्रंथ सुची

1. डॉ.कोत्तपल्ले नागनाथ] ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि शोध ¼जूलै **1993**½] मेहता प्रकाशन] पृष्ठ **7**
2. डॉ.गुंदेकर श्रीराम] ग्रामीण साहित्य प्रेरणा आणि प्रयोजन] दिलीपराज प्रकाशन] प्रथमावृत्ती] पृष्ठ **7**
3. प्रा.द.ता.भोसले] पार आणि शिवार] संपा अरूण पारगावकर] प्रतिमा प्रकाशन] तृतीयावृत्ती ¼ जूलै **2002**½] पृष्ठ **89**

Notes on Contributors

Mr. Vijay H. Madane is Assistant Professor of Geography at Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, Maharashtra, India. His areas of interests are tourism and agricultural Geography. He has thirteen years teaching experience. He is pursuing his Ph.D from Shivaji University, Kolhapur.
Email-vijumadane2014@gmail.com/ Mob.-09270559502

Mr. Jayendra Prabhakar Rane is Assistant Professor at Department of Communication Studies and Research, Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, Maharashtra, India. He is also Ph.D. Research Fellow at Department of Mass Communication, Shivaji University, Kolhapur, Maharashtra. His areas of interest are Cinema Studies, Video production
Email: jayrane00@gmail.com/ Mob.-09028468157

Mr. Ranjeet Vijay Pandit is Assistant Professor at Department of Communication Studies and Research, Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Maharashtra, India. His areas of interest are Television Studies and Media Research.
Email: rnjt.pndt@gmail.com/Mob.-08422991555

Sarvesh Gosavi is an undergraduate student of English literature studying in Tuljaram Chaturchand College, which is situated in Baramati. Not only he adores feministic literature but also aspires to become a feminist writer. Sarvesh has completed Interdisciplinary Certificate course in Gender and Development undertaken by the Savitribai Phule Pune University, Pune. He has also presented a research paper entitled “Shakespeare and Homoeroticism” in the 6th International Conference on Language, Literature and Culture in Pune in 2017. His three

research papers are published in International peer reviewed journals. Short-stories and Novels are his favorite genres of literature.
E-mail ID: sarvesh5gosavi@gmail.com Contact No: 7720951775

Dr. Mohit R. Raut is Assistant Professor of Economics at Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Dist. Pune, Maharashtra, India. He has ten years teaching experience. He has obtained M.Phil and Ph. D degrees from SP Pune University, Pune and did GDC&A. His area of interests is event management.
Email : dr.mohitraut@gmail.com/ Mob.-09860301630

Dr. Vijay Keskar is Assistant Professor of Marathi at Vishwasrao Ranshing Mahavidhyalaya, Kalamb- Walchandnagar, Tal. Indapur, Dist. Pune, Maharashtra, India. His areas of interests are Modern Marathi literature and the etimology of the regional varaieties of Marathi language.

डॉ. सीमा नाईक-गोसावी या तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालयात २१ वर्षांपासून मराठी विभागात सहयोगी प्राध्यापक. ''स्त्रियांच्या कवितेतील जाणिवांचे बदलते स्वरूप (१8७5 ते २०००)'' याविषयावर पीएच.डी., सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे. राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय नामांकित जर्नल्समध्ये 16 शोधनिबंध प्रकाशित. ''रजनी परूळेकरांच्या कवितेतील संवेदनशीलतेचे वेगळेपण'' हा बी.सी.यु.डी. अंतर्गत **लघुसंशोधन** प्रकल्प पूर्ण. 'इये मराठीचिये नगरी' हे नेट/सेट परीक्षेवरील पुस्तकाचे संपादन. क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले स्त्री अभ्यास केंद्र पुणे विद्यापीठ संचलित 'लिंगभाव आणि विकास' अभ्यासक्रम समन्वयक. मराठी कविता, दलित - ग्रामीण, स्त्रीवादी साहित्याची विशेष आवड.
ई-मेल : seemanaik69@gmail.com भ्रमणध्वनी : 9850934342

Mr. Ramkishan Aavad is Assistant Professor of Defence and Strategic Studies at Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, Maharashtra, India. He has three years teching experience. His areas of interests are Indian foreign policies, internal and external security and international relations.
Email: ramkishan.awad@gmail.com/ Mob.-08805625130

Mr. Sunil Sukhdeo Lokhande is Assistant Professor of History at Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, Maharashtra, India. His area of interests is Ancient and Modern Indian history and has special interest in the study of Maharashtra.
Mob.- 7972424179, 9921588505

Smt. Shobha Bhimappa Kanade is Assistant Professor of History at Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, Maharashtra, India for the last three years. Her area of interests is ancient and modern Indian history.
Email.-shobhakanade15@gmail.com/Mob.-09922518620

Mr. Digamber Tulshidas Mohite is Assistant Professor of History at Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, Maharashtra, India. He has three years teching experience. His area of interests is medieval Indian history.
Email.-gigambarmohite12@gmail.com/ Mob.-07350230678

Mr. Chandrashekhar Bharati is Assistant Professor of Marathi at Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Pune, Maharashtra, India. His area of interests is Grammin and modern Marathi literature.
Email id - cbharti999@gmail.com/ Mob.-09561444151

&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&

GUIDELINES FOR THE CONTRIBUTORS

All manuscripts should be addressed to the *Editor, Anekant: Journal of Humanities and Social Sciences, Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce,* Baramati-413102. The Journal is devoted to humanities and social sciences and gives preference to articles of general and contemporary significance which are well organized. The journal encourages researchers to publish their articles which have not been published earlier or which are not sent for consideration simultaneously to any other publisher. The contributor/author must agree that once the article is accepted by this journal, it will not be published simultaneously elsewhere. Manuscripts of all types of journals are required to be submitted online with a scanned copy of letter of request for publishing the same in our journal. (Format available on the journal's website-**www.humanitics.org**).

The receipt of the article would be sent immediately. All the papers received would be first analyzed by the editorial board and then would be sent for detailed blind review to the subject experts. If the article is not found suitable, it will be returned to the authors. The authors of the accepted articles will be communicated accordingly. After the blind review, if there are any corrections or clarification required, the same would be communicated to the author/authors. It would the author's responsibility to acknowledge the sources of illustrations and other materials which are reproduced from various sources. The reproductions and

sources must be properly credited and it would be author's responsibility to obtain permission for such reproduction. The copies of letters of permission should be sent to the editor. References must be properly acknowledged.

Declaration for Observing Ethics in Research Publication

The contributing authors are requested to copy the declaration for observing ethics in research publication available on the website and it should be attached with letter of request for publishing the article. This declaration must be signed by the author/co-authors.

Types of Manuscripts

The contributing authors should note that the articles should not exceed 6000 words. The authors should clearly mention the type of article as General Article, Research Article (including the use of primary and secondary data analysis), Research Review Article, Book review or correspondence etc. The word limit for the Research Review article and Book review would be 1500 words. Book review articles should be analytical and not just an expansion of contents.

General Instructions for Manuscript Writing

- The manuscript must be in MS-Word format and it must be 1.5 space withone inch margins in all sides.
- The font should be Times New Roman, Font size 12, Black.

- The first page of the paper should contain the Category of the article, Title of the article, Names of the authors and full address of the institutions for correspondence including email addresses.
- Authors must acknowledge the organizations that have provided financial support for their work.
- Any other conflict of interest must be declared while submitting the manuscripts.
- Tables and figures should be numbered as Table no.1/Figure no.1 and so on.
- All charts, graphs and calculations should be in black font and not in color.
- The journal usually discourages the use of images.
- The authors should not make use of too many italics or quotations.
- Only the cited references should be included at the end of the paper and their number shouldn't be more than 20 per paper. The references must follow APA/MLA style of referencing.
- The final draft would be subject to editorial amendments to suit the journal's requirement.
- Apart from above, if there are any specific queries, the authors can get in touch with the Editor at the address given on the website.
- Manuscript should be mailed in soft copy on the mail -**humanitics@tccollege.org**.
- Submit the paper according to the **Submission Guidelines** given on the journal's websit-**www.humanitics.org**

JOURNAL SUBSCRIPTION

For subscribing printed copies, subscribers may download Journal Subscription Form. Complete and send this form to humanitics@tccollege.org. Subscribers will receive an email of acknowledgement including subscription payment process.

Subscription Price

PERIOD	ASIAN COUNTRIES (INDIVIDUALS)	ASIAN COUNTRIES (INSTITUTIONS)	REST OF THE WORLD (INDIVIDUALS)	REST OF THE WORLD (INSTITUTIONS)
One Year	Rs. 500/-	Rs. 1,000/-	$ 40	$ 70
Three Year	Rs. 1,000/-	Rs. 2,000/-	$ 80	$ 125
Five Year	Rs. 3,000/-	Rs. 4,000/-	$ 150	$ 300
Ten Year	Rs. 5,000/-	Rs. 8,000/-	$ 500	$ 600

Subscribers from Asian countries other than India will bear the Postal charges. Subscriptions can be paid in cash in rupees or by Cheque or demand draft in favor of 'The Principal, Tuljaram Chaturchand College, Baramati, and Payable at Baramati'. Correspondence regarding subscription

Contact Us : E-mail: humanitics@tcollege.org/humanitics@gmail.com

Call for Papers for Vol. II, Issue-I

Anekant: Journal of Humanities and Social Sciences publishes original research papers, review articles, book reviews etc. from humanities and social sciences. The prime purpose of the journal is to provide an intellectual platform to the research scholars and proliferate knowledge in the society.

We would like to invite you to contribute a research paper for publication in this journal. It covers all areas of humanities and social sciences including literature, linguistics, anthropology, communication studies, economics, political science, Geography, History, Sociology, Psychology and Yoga, Defense Studies, international relations, Philosophy, Library Science, Media Studies, Performing arts and women Studies etc.

Authors are invited to submit their paper through E-mail- **humanitics@tccollege.org** Submission must be original and should not have submitted or published previously anywhere. For more details about the guidelines for contributors, please contact the Executive Editor or Co-Editors of the Journal on the following address.

Last Date of Paper Submission for the Vol. II, Issue-I: 30th January 2019

Authors should follow the publication guidelines and ethics (see the website for details) before submission.